

**QAACCEESSA QABIYYEE MAMMAAKSOTA OROMOO
CIMINA DUBARTOOTA IBSAN: AANAA ADA'AATTI**

YEWAYINXAJJI DAAMXOO

**WARAQAA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
GUUTTACHUUF MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OG-BARRUUF FOOKLOORIITIIF DHIYAATE**

**YUNIVARSITII ADDIS ABABAA/ FINFINNEE
KOLLEEJII NAMOOMAA, QO'ANNOO AFAANII,
JORNAALIZIMIIFI
QUUNNAMTII MUUMMEE AFAAN OROMOO,
OG-BARRUUF FOOKLOORII**

**HAGAYYA 2008/2016
FINFINNEE**

Qaacceessa Qabiyyee Mammaaksota Oromoo

Cimina Dubartoota Ibsan: Aanaa Ada'aatti

Yewayinxajji Daamxoo

Gorsaa: Dastaa Dassaalany (PhD)

Waraqaa Qorannoo Digirii Lammaffaa (MA)

Guuttachuuf Muummee Afaan Oromoo,

Og-Barruufi Fooklooriitiif Dhiyaate

Yunivarsitii Addis Ababaa/ Finfinnee

Kolleejii Namoomaa, Qo'annoo Afaanii, Jornaalizimiifi

Quunnamtii Muummee Afaan Oromoo,

Og-Barruufi Fookloorii

Hagayya 2008/2016

Finfinnee

**YUUNIVERSIITII ADDIS ABABAA
DHAABBATA QORANNOO DIGIRII LAMMAFFAA**

**WARAQAA QORANNOO ULAAGAA DIGIRII LAMMAFFAA (MA)
AFAAN OROMOO, OGBARRUUF FOOKLOORIIN GAMIISAAN
ITTIIN GUUTTACHUUF YEWAYINXAJJI DAAMXOO MATADUREE
QAACCEESSA QABIYYEE MAMMAAKSOTA OROMOO CIMINA
DUBARTOOTA IBSAN: AANAA ADA'AATTI**

Koree Qormaataa

Qoraa Alaa_____ mallattoo_____ Guyyaa_____
Qoraa keessaa_____ mallattoo_____ Guyyaa_____
Gorsaa_____ mallattoo_____ Guyyaa_____

Itti gaafatamaa Muummee Yookiin Walitti Qabaa Sagantaa Digirii Lammaffaa (MA)

Galata

Duraan dursee jalqabarraa kaase hanga xumuraattii adeemsa qorannoo kana keessatti yaadaanis ta'ee gorsaan akkasumas kitaabilee garagaraa naaf kennuudhaan osoo hin nuffin kan nacinaa turaniif gorsaakoo Dr.Dastaa baay'een galateeffadha.

Itti aansuun yaadan kan nagargaara turte barsiistuu Gannat Shibbruu nan galateeffadha. Kana malees hojii qorannoo kanaatiif ana faana deemuun kan najajjabessaa ture abbaa manaa koo barsiisaa Getaachoo Kabbadaa galanni kiiyya guddaadha.

Akkasumas, obsaan na eeggachaa turan ijoolleekoo Naa'ol Getaachoofi Naata'aa Getaachootiif galanni koo guddaa dha. Qorannoo kana barreessuun kan nagargaartee adde Aynaalam Tamasganis guddaan galateeffadha. Dablataaniis, namoota gaaffii kiiyyaaf yaada isaanii iftoominaan naaf kennaniif galanni koo guddaadha.

Jibsoo

Jechoonni tokko tokko haala galumsa isaanitiin hiika gara garaa qabaachuu danda'u. Jechoonni armaan gadii qorannoo kana keessatti hiika laatameef kana akka qaban dubbistoonni qorattuu tanaaf yaahubatan.

udunamoo	cuunfamoo
labata	dhaloota
haamilee	kaka'umsa
qaruuxee	haxxee (abshaala)
hoogganuu	bulchuu (gaggeessuu)
finna	dhala (ijoollee)
saaxiluu	ifa baasuu

Axeereraa

Qorannoon kun mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan irratti xiyyeeffata. Kaayyoon guddaan qorannichaatis mammaaksota cimina dubartootaa ibsan qaaccessuudha. Maddi odeeffannoo qorannichaatis warreen odeeffannoo laataniifi maddeen mammaakota bifa barreeffamaatiin galmaa'aniidhanii jiraniifi kitaabilee gara garaati. Warreen odeeffannoo laatan jaarsolii, magaalaa Bishooftuu keessatti jiraatan, Abbaa Gadaa Tuulamaa, Ittii gaafatamtuu Dhimma Dubartootaafi Itti gaafatamtuu Aadaafi Turizimii Magaalaa Bishooftuuti. Maddi barreeffamaa immoo kitaabilee garagaraati. Meeshaalee funaansa ragaa qorattuun itti fayyadamtees afgaaffii, marii gareetiifi sakatta'a galmee. Gosti qorannoo kanaatis qorannoo qulqulleeffataa yemmuu ta'u, ragaaleen argamanis mala ibsaattii fayyadamuun qaaceffamanii jiru. Mammaaksa Oromoo cimina dubartootaa kallattii adda addaatiin akka calaqqisiisu qorannoo kanaan bira ga'amee jira. Dhimma irratti mammaaksi oromoo Dubartoota akkuma hanqina isaani ibsutti, cimina isaanitis akka ibsuu qorannoo kana keessatti ibsamee jira. Mammaksonni cimina dubartootaa ibsan kunneenis, dubartoonnii hawaasa keessatti abshaalummaadhaan kan beekaman ta'uu isaani, obsa qabaachuun isaani, gara laafumman isaaniifi ogummaa qabaachuun isaaniifi odeeffannoo qorannoo kanaaf walitti qabaman ragaa ba'anii jiru. Kana malees dubartoonni hawaasa bal'aafi maatii isaanitiin jaalatamoofi kabajamoo ta'uu isaani qorannoo kana keessatti eeramee jira. Dabalataanis dubartoonni hawaasa keessatti barbaachisoofi murteessoo akka ta'an maanguddoonni odeeffannoo laatan mammaaksota bu'uura godhatanii addeessanii jiru.

Baaf

Galata	i
Jibsoo	ii
Axeereraa	iii
Baaf	iv
BOQONNAA TOKKO: SEENSA	1
1.1 Seenduubee Qorannichaa.....	1
1.2 Ka'umsa Qorannichaa	2
1.3. Gaaffillee Qorannichaa	3
1.4. Kaayyoo Qorannichaa.....	4
1.4.1. Kaayyoowwn Gooroo	4
1.4.2. Kaayyoon Gooree	4
1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa.....	4
1.6. Daangaa Qorannichaa	5
1.7. Hanqina Qorannoo.....	5
1.8. Qindaa'ina Qorannoo.....	6
1.9 Haala Jireenyaa Hawaasa Naannoo Qorannicha.....	6
BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU	10
2.1 fokloorii :	10
2.2 Yaadiddama Qorannoo Afoolaa.....	11
2.3 Afoola	14
2.3.1. Faayidaa Afoolaa	15
2.4. Afoolaafi Dubartoota	16
2.5. Mammaaksa	17
2.5.1. Faayidaa Mammaaksaa	18

2.5.2. Tajaajila Miidhagsuu	19
2.5.3. Tajaajila Muuxannoo Ibsuu	19
2.5.4. Mammaaksi Dubbi Gabaabsa	20
2.5.5. Dudhaa Kabachisuu	20
2.5.6. Dubbi Fiduufi Dubbi Fixuu.....	20
2.6. Qabiyyee Mammaaksaa	21
2.7. Amaloota Mammaaksaa.....	21
2.7.1. Ummatummaa.....	21
2.7.2. Lufummaa	22
2.7.3. Yoomessa.....	22
2.8. Qorannoowwan Hojii kanaan Walitti Dhiyaatan	23
BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO.....	25
3.1 Saxaxa Qorannichaa.....	25
3.2 Irraawwatama Qorannichaa	26
3.3 Mala Iddattoo	26
3.4 Mala Funaansa Odeeffannoo	27
3.4.1 Afgaaffii.....	27
3.3.2 Marii Garee	28
3.3.3 Sakatta’a galmee	28
3.5 Mala Qaacceessa Ragaa	29
BOQONNAA AFUR: QACCEESSA RAGAA.....	30
4.1 Qaacceessa Qabiyyee Mammaaksotaa.....	30
4.1.1. Mammaaksota Oromoo Ogummaa Dubartootaa Ibsan	30
4.1.2 Mammaaksota Oromoo Abshaalummaa Dubartootaa Ibsan.....	32
4.1.3 Gama Dinagdeetiin Mammaaksot Ciminina Dubartootaa Ibsaa n.....	36
4.1.4. Mammaaksota Gara Laafinaan Cimna Dubartiitaa Ibsan.	37

4.1.5. Mammaaksota Dandeessuu Ta'uu Isheetiin Cimina Dubartootaa Ibsan.	38
4.1.6 Jaalalaafi Kabaja Qabaachuu Haadhaatiin Mamammaaksota Oromoo Cimina Dubartootaa Ibsan.	40
4.1.7 “ Mammaaksota Oromoo Kabaja Dubartoonni Namaaf Qabaniifi Namni Isaanif Qabu Ibsan.	43
4.1.8 Gama Hoggansaatiin Mammaaksota Oromoo Cimina Dubartootaa Ibsan	47
4.1.9 Mammaaksota Oromoo dubartiin barbaachistuu ta’uu ishee ibsan.	47
4.1.10 Mammaaksota Oromoo Cimina Dubartiin Beektuu Ta’uu Ishee Ibsan.	53
BOQONNAA SHAN: CUUNFAAFI YABOO.....	56
5.1 Cuunfaa.....	56
5.2 Yaboo.....	59
Wabiilee	61
Dabaleewwan.....	64

BOQONNAA TOKKO: SEENSA

1.1 Seenduubee Qorannichaa

Afoolii dhalli namaa yaada isaa barreeffamaan dabarfachuu osoo hin jalqabiin dura kan afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbaa tureefi ammas kan darbaa jiruudha. Kana jechuun, dhalli namaa afoolatti dhimma bahaa dhalootaa dhalootatti dabarsuu fi walirraa fudhachuudhaan as gahee jira. Hawaasni kun eenyummaa isaa kan ittiin ibsatu gosoota afoolaa garagaraatti fayyadameeti. Gosoota afoolaa keessaa muraasni isaanii mammaaksa, hiibboo, durdurii, geerarsa, faaruu loonii, faaruu jaalalaa, faaruu daa'mmanii/ururuu, sirba gaa'ilaa, jechamoota, ciigoo fi k.k.f kaasuun ni danda'ama. Gosoota afoolaa kanneen keessaa ammoo hawaasni kan bal'inaan dhimma itti bahu mammaaksa. Dhimma kana ilaalchise, Meider (1997:67) yemmuu ibsu "Proverbs are the oldest collection in the history of human kind," jedha. Yaanni kunis mammaaksi seenaa hawaasaa durii waliin hidhata akka qabuufi waan durii akka ta'e ibsa.

Ummanni Oromoo mammaaksa dhimma garagaraatiiif oolcha. Faayidaalee mammaaksi kennu keessaa muraasni isaani yoo ilaalle barsiisuuf, gorsuuf, sirreessuuf, dubbii qabbaneessuuf, araarsuuf, quuqama ofii ittiin ibsachuuf, goota kakaasuuf, dabeessa jajjabeessuuf, cimina ittiin ibsachuufi gama biraatiin immoo gadaantummaa namaatis ibsachuuf kan mammaakaman jjiru.

Mammaaksi yoomessa ittiin mammaakamu qaba. Gosoota afoolaa kanneen biroo irraa mammaaksa wantoota adda taasisan keessaa yoomessa kamuu keessatti dhimma itti bahuuf mijaawaa ta'uu isaati. Fakkeenyaaf mammaaksonni bakka gaddaatti, bakka gammachuutti, gotaaf mammaakaman, dabeessa kakaasuuf mammaakamaniifi kan kana fakkaatan kaasuun nidanda'ama. Inni kun immoo mammaaksi haalawa ta'uu isaa agarsiisa. Dhimma kana irratti Okumba (1994:591) yoo ibsu, "Proverb can be said to be one of the most informal genres of oral literature they are never accompanied by one formula. There are no rules as to what time of the day should be used," jedha. Yaanni kun mammaaksi gosoota afoolaa keessaa isa ijoo ta'uu isaa ibsa. Dabalataanis, yaada kana irraa wanti hubannu mammaaksatti bakkaafi yeroo maratti, dhimma itti bahuun akka

danda'amu addeessa. Mammaaaksatti fayyadamuuf wanti nama daangeessus akka hin jirre ibsa.

Gama biraattin, namoonni umriin sadarkaa gara garaa irratti argaman mammaaksatti dhimma bahuun waan dabarsuu barbaadan dabarfatu. Kana malees, kan mammaaksatti dhimma bahan namoota umriin bulaniifi jaarsolii fakkaata. Dhimma kana irratti Sahiluun (2002:41) akkas jedhee ibsa, “Women and proverbs mostly find themselves at odds.” jedha. Yaadni isaa kunis mammaaksan dubartoota kan faarsan osoo hitaane kan maqaa balleessan akka ta'e dha. kana jechuun garuu, dubartoonni yookiin jaartoliin gonkumaa mammaaksatti dhimma hinbahan jechuu miti. Akkaataan dubartoonniifi jaarsoliin itti fayyadaman garaagarummaa qabaachuu danda'a. Kunis, jaartoliin akka jaarsoliitti baay'inaan hinmammaakan; hanga jaarsoliin fayyadaman warri jaartolii hin fayyadaman jechuudha. Kana agarsiisuuf Sahilu (2002:41) yoo ibsu, "It is true that women can use proverb with great subtlety, but it is difficult to consider them as the performanse prose mammaaksa" jedha. Yaanni kunis dubartoonni mammaaksatti dhimma bahanis jaarsolii waliin walbira qabame yoo ilaalamu jaartoliin akka jaarsolii bal'inaan ogummaa kana akka hin qabne ibsa. Mammaaksotumti dhiyaatan sunneenuu cimina dubartootaa ibsuurra haamilee isaanii tuqan. Kanumarraa ka'uudhaan qorattuunis, mammaaksota cimina dubartootaa ibsan irratti xiyyeeffatan qorachuudhaaf itti qajeelte.

1.2 Ka'umsa Qorannichaa

Mammaaksi gosoota afoolaa keessaa isa tokko yoo ta'u faayidaalee garagaraa qaba. Kana malees jiruuf jireenya hawaasaa keessatti dhimmi inni hintuqne hin jiru. Hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti wantoota isa mudatu mammaaksatti fayyadamuun dhaloota birootiif dabarsa. Mammaaksi gosoota afoolaa kanneen biroo caalaa hawaasa waliin walitti dhufeenya cimaa qaba. Hawaasni wantoota jiruufi jireenya isaa keessatii isa quunname gaddas ta'ee gammachuu bal'inas ta'e dhiphina mammaaksatti fayyadamee ibsuun labata itti anuuf dabarsa.

Hawaasni mammaaksatii fayyadamuun ta'iwwan jireenyaa guyyaa keessatti dhimma ittiin bahuun isaa beekamaadha. Qaama hawaasaa keessaa gartokkeen dubartoota. Haaluma kanaan, mammaaksi cimina dubartootaa akkasumas dadhabbinas ni ibsa. Irra caalaan mammksonni waa'ee dubartootaa hawaasa keessatti mammaakaman cimina

dubartootaa osoo hintaane kan gadaantummaa dubartootaa ibsaniidha. Haallii qabatamaan tureefi aadaa biyyoota addunyaa kanaa baay'een isaani, dubartoota hawaasa giddutti tuffatamoofi dhirootaan gaditti ilaalamaa yookiin lakkaawamaa akka turan mul'san. Wallancefi March (1991:89) dubartoonni biyyoota Baanglaadish ilaalchisani bareefama dhiyeessan keessatti akka ibsanitti, "Society limits women in many ways including their diet, the division of labour, the way that they relate to their family. Many customs discriminate against women," kana jechunis, dubartoonni hawaasa keessatti waan baay'een daangeeffamu. Fakkeenyaaf soorata soramaniin, carraa hojitiin, walitti dhufeenya maatii keessatti qabaniin ta'uu isaanitu hubatama. Kana malees duudhaaleen dubartoota hinhirmaachisne faanille akka jiran yaada kanarraa hubachuu dandeenya.

Inni kun immoo dubartoota jiruufi jireenya isaani keessatti rakkoo garagaraatiif saaxila. Kana malees, mammaaksonni mammaakaman kun dubartoonni jireenya isaani keessatti gadaantummaan akka itti dhagahamu taasisan. Akkasumas, akka ofitti hinamaaneefi akka saalfatanillee isaan taasisa. Dhimmoonni armaan olitti ibsaman kunneen qorattuun akka dhimma kana qorattuuf ka'umsa tokko ta'eef. Qorattoonni biroos cimina dubartoota dhisanii dadhabina isaani kan ibsurratti xiyyeeffachuun sababa biroo kan qorattuu kakaase ta'e. Akkasumas qorattuun ijollummaarraa kaaste mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan qorachuuf fedha qabaachuunfi hawaasnis itti dhimmame mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan kanatti dhimma bahuu dhiisuun isaa sababoota gurguddoo dha. Haaluma kanaan, qorattuun mammaaksonnii Oromoo cimina dubartootaa ibsan hawaasa keessatti hinjiranii laata? Jechuun mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan hawaasarraa funaanuudhaan qorannoo kana adeemsiste.

1.3. Gaaffillee Qorannichaa

Qorannoon kun gaaffiilee bu'uuraa qorannoo kanneen armaan gadii deebisa jedhmee abdatama:

1. Mammaaksi Oromoo haamilee dubartootaa cimsaa jiru?
2. Mammaaksoonni kunniin Oromoo dubartoota hangam ibsaa jiru?
3. Hawaasni mammaaksota cimina dubartootaa ibsan kunniin hangam itti fayyadamaa jira?
4. Hawaasa keessatti mammaaksota cimina dubartootaa ibsan fayyadamuun bu'aa akkamii qaba?

1.4. Kaayyoo Qorannichaa

1.4.1. Kaayyoowwn Gooroo

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan qaacceessuudha.

1.4.2. Kaayyoon Gooree

Kaayyoon gooree qorannoo kanaa kan armaan gadiiti:

1. Mammaaksota Oromoo haamilee dubartootaa cimsan adda baasuu;
2. Mammaaksi Oromoo cimina dubartoota hangam akka ibsu sakatta'uu;
3. Hawaasni mammaaksota cimina dubartootaa ibsaan hangam akka itti fayyadamu ibsuu;
4. Hawaasa keessatti mammaaksota cimina dubartootaa ibsan fayyadamuun bu'aa qabu agarsiisuudha.

1.5. Barbaachisummaa Qorannichaa

Qorannoon kun qaamoota armaan gadiitiif bu'aa buusa jedhame abdatama:

- A. Hawaasa dubartoota jajjabeessuu barbaaduuf hamma tokko kallatti itti mul'isa,
- B. Hawaasni sadarkaa garagaraa irra jiru mammaaksota Oromoocimina dubartootaa ibsan akka itti fayyadaman hubannoo kenna,
- C. Namoota mammaaksa Oromoo cimina dubartootaa ibsan beekuu barbaadaniif odeeffannoo laata.
- D. Waajira Aadaafi Turizimii Magaalaa Bishooftuutiif akka madda ragaatti nifayyada.
- E. Namoota dhimma kanaan walfakkaatu irratti qorannoo gaggeessuu barbaadanii akka ka'umsaatti nigargaara.

1.6. Daangaa Qorannichaa

Qorannoon kun Naannoo Oromiyaa Godina Shawaa Aanaa Ada'aattii adeemsifame. Mata dureen qorannichaatis Qaacceessa Qabiyyee Mammaaksota Oromoo Aanaa Ada'aatti kan jedhuudha. Mammaaksi faayidaa hedduu qaba. Haala dubbii dhiyaate irratti hundaa'uudhaan dhimmoota hedduu kaasuun ni danda'ama. Gosoota afoola hundarratti akkasumas, fayyidaalee mammaaksaa mara irratti qorannoon osoo gaggeeffamee bu'a qabeessa ture. Haata'u malee, kana raawwachuuf ammoo humnaafi baasii guddaa gaafachuun isaa ifadha. Kana irraa ka'uun, qorattuun xiyyeeffannoo qorannichaa mammaaksota jiran keessaa kanneen dubartoota irratti dubbataman qofatti daangeessuuf dirqamteetti. Dubartoota irrattii kanneen mammaakaman keessaa kanneen cimina dubartootaa irratti xiyyeeffatantu filatame. Kana malees, Hawaasni Aanaa Ada'aa kan filatameef aana kana keessatti, qorattuun muuxannoo yeroo dheeraa jireenya hawaasummaa dabarsteen mammaaksonni Oromoo cimina dubartootaa mul'san namoonni baay'een akka itti hinfayyadamne waan hubatteef, akkasumas, mammaaksonni gadaantummaa dubartootaa ibsan baay'inaan waan itti fayyadamaniif aanaan kun filatamee. Dabalataanis, jaarsoliiniifi Abbaan Gadaa Tuulamaan aanaa kana keessatti argamuun isaanii odeeffannoo gahaa ta'e argachuuf mijaawaa waan ta'eef filatame.

1.7. Hanqina Qorannoo

Qorannon tokkoo yemmuu adeemsifamu sadarkaalee adda addaa keessa darbun kan raawwatu ta'a. Qorannoon kunis, yemmuu adeemsifamu rakkooleen gara garaa mudachuun isaa hin oollee. Hanqinoota qorattuu mudatan keessaa tokko, hanqina maallaaqaatii. Hojii tokko hojjechuuf qarshiin jiraachuun isaa dirqama. Rakkina uumame kana furuuf qarshii jiru irraa qusachuufi haalaan itti fayyadamuun qorannoon kun gaggeeffame. Rakkinni biroo immoo, laaptoppii ittiin barreessan dhabuu yoo ta'u, isa kanas alattii barreessisuun rakkoon kun furamee jira. Kana malees, odeeffkennitoonnii waajjiraalee garagaraa keessatti hojjetan yeroo baay'ee walgahiin qabamuun isaanitis rakkoolee mudatan yoo ta'an, isa kanas obsaan eeggachuudhaan qorannoon kun adeemsifamee jira. Inni biroo immoo, namoonnii tokko tokko odeeffannoo kennuudhaaf heeyyamamaa ta'uu dhabuun isaani rakkoolee mudatan keessaa isaan muraasa. Namoota kanas suuta jechuun amansiisuun qorannoon kun fixaan bahee jira. Dabalataanis

muxannoon qorattuun qabduufi sakatta'aa barruu gahaa dhabuun rokkoollee qorattuu mudatan yoo ta'an haaluma keessa darbuun qorannoon kun gaggeeffame.

1.8. Qindaa'ina Qorannoo

Qorannoon kun boqonnaalee shan of keessatti kan qabate yoo ta'u, boqonnaaleen kunis tokkoon tokkoon isaan wanti isaan of jalatti qabatan baay'eetu jira. Haaluma kanaan, boqonnaan tokkooffaan: seensa qorannichaa, seenduubee qorannichaa, kaayyoo gooroo fi gooree qorannichaa, barbaachisummaa, daangaa qorannichaa fi hanqina qorannichaa qabate. Boqonnaan lammaffaa immoo sakattaa barruu mata duree kana waliin walsimatan, yaadiddama qorannoo afoolaafi qorannoowwan mataduree kanaan walitti dhiyaatan bal'inaan ibsamani jiru. Boqonnaan sadaffaan immoo, mala qorannichaa, saxaxa qorannichaa, madda ragaa qorannichaa, irraawwatama qorannichaa, mala iddattoo, meeshaalee funaansa ragaa, mala qaacceessa ragaa qabata. Boqonnaan afraffaan immoo, qaacceessa ragaa qabatee jira. Boqonnaa kana keessatti ragaaleen tokkoon tokkoon isaanii qaacceeffamanii jiru. Boqonnaa shanaffaa keessatti qorannoo kana ilaalchisee cuunfaafi yaboon kan bal'inaan itti ibsamaniidha. Gara dhumaatti wabiileen kan dhiyaatan yemmuu ta'u isaanitti aansuun kan barreeffamee argamu dabaleedha. Dabalee jalatti gaaffileen afgaaffi, marii gareefi suuraalee odeeff kennitoota, mammaaksonni direedhaa funaanaman dhiyaatanii jiru.

1.9 Haala Jireenyaa Hawaasa Naannoo Qorannicha

Aanaan Ada'aa aanaalee godina Shawaa Bahaa jala jiran keessaa tokko yoo ta'u, akka odeeffannoon Waajira Aadaafi Turizimii Aanaa Ada'aarraa argameetti aanaa kun dhaabbilee tajaajila hawaasummaa kanneen akka mana barumsaafi mana yaalaa qabdi. Aanaan kun mana barumsaa Sadarkaa 1^{ffaa} (5-8) 57, mana barumsaa Sadarkaa 2^{ffaa} (9-10) 4, qabdi. Mana yaalaa ilaalchisees kellaa fayyaa 5, buufata fayyaa 24, qabdi. Dabalataanis, Finfinneetti dhihaachuufi magaalli guddoo aanaa kanaa Bishooftuu ta'uun aanaalee Oromiyaa jireenyaaf mijataa ta'an keessaa ishee tokko taasiseera.

Aanaan qorannoon irratti adeemsifame kun magaalaa Finfinneerraa gara Baha Oromiyaatti kan argamtuufi aanaalee godina Shawaa Bahaa jala jiraniin kan marfamteedha. Aanaan kun Finfinneerraa km 42 kan fagaatu yoo ta'u, magaalaa guddittii

godinichaa Adaamaarraammoo gara dhihaatti km 48 fagaatee argamti. Aanaaleen ollaa ishee daangessanis KaabaanAanaa Gimbichuu, Kibbaan Aanaa Liiban Cuqqaalaa, Bahaan Aanaa luume yoo ta'u, Lixaan ammoo Bulchiinsa Magaalaa Dukamdha.

Akka odeeffannoon Waajira Aadaafi Turiizimii Aanaa Ada'arraa argame ibsutti aanaan kun haalli qilleensi isaa badda-daree of keessaa qaba. Lafti aanittiin qabdu hektaaraan yoo shallagamu gara 42,425 ta'a. Kana keessaas lafa qonnaaf oolu hektaaraan 27,298.125 kan qabdu yoo ta'u, hawaasni aanichaa bal'inaan qonnaafi horii horsiisuudhaan jiraata. Uummanni aanaa sana keessa jiraatus dhiira 85,042, dhalaa 77,943 walumaagalatti 162,985 ta'a. Hawaasni aanichaa amantaa kanneen akka Ortodoksii, Pirotistaantiifi Waaqeffataa akka hordofu odeeffannoon waajira Aadaafi Turiizimii aanichaa irraa argame nimul'isa.

Aanaan kun gandoota baadiyyaa 18 fi bulchiinsa magaalaa xixinnoo 4 kan qabdu yommuu taatu irra caalaan uummata aanichaa lafa qotuufi loon horsiisan (95%) hojjatoota mootummaafi kanneen biroo (5%) irrati kan hundaa'edha. Bal'inni lafa aanichaa 42,421.037 keessaa lafti qonnaa heektaara 27,298.125, lafti dheedicha (margaa) heektaara 2,702.345 dha. (Barruu Aanaa Ada'aa, 2007:6)

Aanaan kun iddoowwan hawwata tuurizimii tokko tokko keessatti nimul'atu. Isaan keessaa beekamoon kanneen armaan gaditi.

Tokkoffaan haroowwan aanicha keessatti argaman yoo ta'u, yeroo ammaa kana Bulchiinsa Magaalaa Bishooftuu jala yaa galan malee kan ummata aanaa kanaati. Kana malees, bakki bashannanaa magaalaa sana keessatti argamu turistoonni aanicha deddeebi'anii akka daawwataniif gargaareera.

Aadaan, haala jiruufi jireenya hawaasa tokkoo kessatti sirna ittiin bulmaatati. Kanaaf, hiika aadaa kana qofa jedhanii lafa kaa'uun rakkisaadha.

Yaada kana Harries, L. (1971:10) yoo ibsu “ culture taken in its wide ethnographic sense is that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society.”

Kana jechuun aadaa yoo bal'ifnee ilaallee waan wal xaxaa qaama hunda haammatu kan beekumsa, amantaa, aarti, haamilee, seera duudhaa, dandeettiwwaniifi amaloota garagaraa hawaasa keessatti dhala namaatiin fudhatanii argaman kan of keessaa qabuudha. Uummanni Aanaa kanaa aadaa hedduu qaba. Kanneen keessaa aadaa fuudhaafi heerumaa, aadaa awwaalchaa, aadaa sirbaafi kanneen kana fakkaatan fa'aadha. Aadaawwan tarreeffaman keessaa Aadaa fuudhaafi heerumaa yoo ilaallu:

Akka obbo Guraaraa Liiban jiraataa ganda Dhankaakaa jedhanitti gosawwan fuudhaafi heeruma uummata aanaa kana keessatti argaman bakka gurguddoo shanitti qoodamu. Isaanis: Kaadhimachuu, Butii, Aseennaa, Hawwii (fedha jara lamaaniin raawwatu), Dhaalaafi kkf tu jira.

Aanaa Ada'aa keessa uummattoota jiran keessaa 99.5% uummata Oromoo yoo ta'an. Afaan dhalootas ta'ee afaan hojii isaanii Afaan Oromooti. Akkasumas, uummatni Amaaraafi biroo ammoo 0.5% yoo ta'an afaan dhalootas ta'ee afaan hojii isaanii Afaanuuma Oromooti. Saboonni Oromoo hintaane kunis Afaanuma Oromoo gargaaramu.

Aanaa kana keessatti amantiwwan garaagaraatu argama. Isaanis: amanti waaqeffannaa, kiristaanaafi Isilaamaati. Amantiwwan Kiristaanaafi Isilaamaa sababa dhiibbaa alagaatiin uummata aanaa kanaatti kan dhufe yoo ta'u, amantiin waaqeffannaa garuu amanti ganamaa uummatichaati. (Gizaachoo Gadaa) Kanaaf, waaqeffannaan amantaa uumamaa isa ganamaa kan uummata gurraachaati.

Akka odeeffannoon Waajira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Ada'aarraa argame ibsutti moggaasni maqaa aanaa kan argame maqaa gosa Oromoo naannoo kana jiraatuurraati. Obbo Caalaa Soorii kitaabasaa Hora Harsadii jedhu (2014) akka itti aanutti kaa'a. Jalqaba Oromoon Booranaafi Baarentuutti qoodama. Boorannis Boorana Kaabaa, Boorana Kibbaafi Gujii jedhamuun bakka sadiitti qoodama. Haaluma kanaan Booranni Kaabaas Tuulamaafi Maccatti qoodama. Tuulamni ilmaan sadii qaba. Isaanis, Bacho, Daacciifi Jiilleedha. Daacciin ilmaan sadi qaba. Isaanis, Sooddoo, Aboofi Galaani. Galaan ilmaan ja'a godhachuun ja'an Galaan jedhamu. Ilmaan ja'an Galaan jedhamuun kan yaamaman, Ada'aa, Jidda, Liiban, Aabbu, Warra Jaarsaafi Gaaddulladha. Kanaaf, Hidda Latina

Ada'aa moggaasni maqaa aanaas kanumarraa argame Madda: Ragaa Caalaa Sooriifi Seenaa Oromoo Hanga Jaarraa 16^{ffaa} (1998).

Egaa, kanarraa waanti hubatamu maqaan moggaasa Aanaa Ada'aa jedhu sanyii (latii) Oromoo Tuulamaa (Ada'a kan Galaani, Galaan kan Daaccii, Daacciin kan Tuulamaati). Moggaasichis kanumarraa dhufe.

Maqaan aanaan kun ittiin waamamtus, maqaa latii Oromoo Tuulamaa keessaa maqaa 'Ada'aa' jedhamusanarraa akka dhufe odeeffannoon Waajira Aadaafi Tuurizimii Aanaa Ada'aarraa argame nimul'isa.

Hawaasni Oromoo aanaa Ada'aa keessa jiraatu akkuma hawaasa aanolee biraa keessa jiraatuu ilaalcha, amantaafi aadaa akkasumas barsiifata, meeshaalee aadaa, aartiiwwan garaagaraafi duudhaa kan dhalootaa dhalootatti darbaa dhufe qaba. Dabalataanis, hawaasa sana keessatti namoonni ayyaantuu ta'an, kan waa'ee fuula duraa raagan, qoricha aadaa qopheessanii kan kennaniifi aadaa hawaasaa kanneen akka dhaabii dallaa, jala bultiifi arrabsoo fuudhaafi heerumaa, dhungoo, silga baasuu, kan ixaana ykn finjaala namni buna itti dhuge akkasumas kan moora ilaalanii waan namni tokko argatu ykn rakkoo nama tokko mudatuufi kkf kan itti himan nijiru. Kanaafuu, aadaa mimmiidhagaafi qorannoon irratti hinadeemsifamiin hedduu qabdi.

BOQONNAA LAMA: SAKATTA'A BARRUU

Boqonnaa kana keessatti afoola ilaalchisee hayyoonni dhimmoota barreesan keessatti qorannoo kanaan dhimmoota walitti dhiyaatu sakatta'ame dhiyaatee jira. Xiyyeeffannoo qorannoo kanaa kan ta'e mammaaksa cimina dubartootaa ibsan ilaalchisee hayyoonni maal akka jedhan as jalatti bal'inaan ibsamee jira. Kana malees, yaadiddama qorannon kun bu'uura godhate boqonnaa kana jalatti dhiyaate jira. Dabalataanis, qorannoowwan hojii kanaan walitti dhiyaatan ibsamani jiru.

2.1 Fokloorii

Fokloorii ilaalchise namoonni garagaraa yaada garagaraa kaasuun isaani nibeekama. Armaan gaditti yaada namoonni kaasan kanneen amma tokko ilaalla.

Ben Dan Amos (1979;430) yemmu ibsu, "Folklore is aspher of interaction a mirror of culture, a pperspective screen of personality," jechuudhaan ibsa. Yaanni hayyuu kanaa fooklooriin walqunnamsiistuu hawaasaa, ibsituu aadaatii fi ibsituu eenyummaa akka ta'e addeessa. Kanaarraa ka'uudhaan afoolli eenyummaa, maalummaa aadaa hawaasaa waliin, hidhata guddaa akka qabu hubachuun ni danda'ama. Dabalataanis, afoolli calaqqistuu aadaa akka ta'ee fi ibsitu eenyummaa hawaasa tokko akka ta'e ibsa. Hayyuun biraa immoo afoola haala armaan gadiitiin hiika. Oring (1984:1) yooibsu, "Folklor is a compound word built up from "folk "refers to some group of people," jedha. Akka hayyuu kanaatti immoo jechi folklore hiika jecha dachaa "folk" garee hawaasaa fi "lore " beekumsa gareen kun waliin qaban, beekumsa yookiin hubannoo irra caalaa kan isa durii akka ta'ee ibsee jira.

Dorson (1972:1-2) fookloorii bakka afuritti qoodde dhiheesse. Isaanis afoola, wanta aadaa, duudhaa hawaasaafi aartii duudha jechuun kaa'a. Kanneen bakka gurguddoo afuritti qoodaman kunis of jalatti qoqqooddii xixiqqaa biraa akka qaban dubbata. Fakkeenyaaf, afoolli kanneen akka afseenaa, durdurii afwalaloo, mammaaksa hiibboo, geerarsa, dubbii qolaa, faaruu looniifi wkfdha. Duudhaan hawaasaa immoo, qoricha aadaa, jilawwan bashannanaafi taphoota, amantaalee duudhaa fa'a hammatanii argamu. Wanta aadaa jalatti immoo meeshaalee aadaa, ogummaa harkaa, dizaayinii aadaafi kkf

hammatamu. Kana malees raawwiin aartii hawaasaa, sirba aadaa, shubbisa ,sochii diraamaafi kan kana fakkaatan ofkeessatti qabata. Qoqqooddii Dorson kana irraa afoolli dhimma hawaasaa baay'ee bal'aa ta'e akka hammatu hubachuun ni danda'ama. Qabiyyeen afoolaa hanga kana bal'achuun isaa immoo qorannoon afoolaa akka bal'atuuf kallatti adda addaan ilaaluun akka danda'amu taasiseera.

Gama biraatiin Ben Amos (1979:10) fokloorii yemmu ibsu, " Folklore is the action that happens at that time" jedha. Hayyuun kun immoo gocha yemmuu sana ture (dur) raawwate akka ta'e dubbata. Kanarraa wanti hubatamu waan hawaasni dur raawwatee muuxannoo dur hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti dabarse gaaris ta'e yaraa gama fooklooritiin hawaasa sanaan kan ibsamu danda'uudha.

Itti dabalunis, Joseph waabeeffachuudhaan Ben Amos (1979:6) yemmu ibsu, " Folklore can be difined as the collective objectification of basic immotion, such as fear, reverence and desire on the part of the social group." jedha. Yaanni kun immoo afoollii kanneen akka sodaa, kabaja, jibba wanna qulqulluu ta'e akka qabate ibsa. Kunis hawaasni afoola isaatti dhimma bahuun waan kabajamaa ta'e sodaa yookiin yaaddoo keesaa, jibba yookiin waan balaaleffatamaa, waan hawaasni akka qulqullaa'atti ilaaluuf fedhi keessa isaa akka ibsatu hubachisa.

2.2 Yaadiddama Qorannoo Afoolaa

Qorannoon afoolaa irraa jalaan gaggeeffamuu babal'achaa haadhufu malee, haala qorannoon afoolaa gaggeeffamu irratti hayyoonni yaada walfakkaataa hinqaban. Kan hayyoonni irratti wali hingalles, afoolli akkamiin walitti guurama, qaacceeffamaafi k.k.f dha. Rakkoolee kana furuudhaaf yaadiddamoota hayyoota garagaraatiin kennaman ilaaluun barbaachisaadha. Yaadiddamoota hayyootaan kennaman keessaa:

Yaadiddama tajaajilaati (functional approach), ilaalchise Dan Ben Amos (1975) yoo ibsu, "The function approach to the coterogization of oral literature actually has focused up on the relationships between forms of verbal, art and existing cultural psychological, and social need" jedha. Yaanni isaa kunis yaadidamni tajaajilaa, walitti dhufeenya jechaa yookiin haasaa afaaniifi qabiyyee yaada xinsammuu, hawaasummaa fi fedha hawaasaa akka qu'atu ta'uu ibsa.

Yaadiddamni tajaajilaa akkaataa ijaarsa afoola osoo hin taane tajaajila afoolli hawaasa keessatti qabu irratti xiyyeeffata. Isa kana irratti Bascom (1992:175), yemmu ibsu "...as folklorists, we examine the verbal customary way and how it is important to the people sharing it," jedha. Wanti yaada kana irraa hubannu qorataan fookloorii yaadiddama tajaajilaatti yoo fayyadame wanti afaaniin himamu, barsifamuu fi meeshaaleen aadaa maaliif akka tajaajilan fi akkamitti akka tajaajilan qu'achuun akka irra jiraatu ibseera. Kanarraa ka'uudhaan qorattuunis yaadiddama kana hojiitti dhimma itti baatee jirti.

Yaadiddamni biroo immoo yaadiddama caasaati (structural approach): Yaadiddamni kun kan caasaa irratti xiyyeeffatuudha. Isa kana irratti Propp (1958) yemmu ibsu " Morphology of the folktale 'mata duree jedhu keessatti dudurii' Fairy tale " yeroo jalqabaatiif unkaan qaqqoodee kaa'ee jira. Kana gochuu isaatiin qorannoo afoolaa keessatti jijjiirrama guddaa fiduuf hayyoonni biroo illeen hojii kanaaf kakaaseera. Kana malees jechoonni afoola keessatti hiika duraan qaban irraa addatti hiika biraa qabaachuu waan danda'aniif keessa seenuun qorachuun barbaachisaa akka ta'e ibsa. Kana irratti Bascom (1992:179), akkasiin ibsa: " structure is more than the plot: it includes the characters and the action they perform places, names, repeated words and phrases any basic elements that make the story recognizable " jedha. Yaadiddamni caasaa qooddataa, gocha isaan raawwatan bakka, maqaalee, jechoota irra doddeebi'amnii fi kkf hubachuuf bu'uura akka ta'an ibsa.

Yaadiddamni kan biraa immoo yaadiddama galumsaati (contextual approach). Yaadiddamni kunis, qorannoon afoolaa hawaasa isaa keessatti ta'uu akka qabu kan agarsiisuudha. Kana jechuu qorannoon afoolaa haalawa akka ta'e agarsiisa. Afoolli tokko hawaasa san keessatti akkamitti ilaalama, yaada jedhu irratti xiyyeeffata. Isa kana irratti Dorson (1972:45) yemmu ibsa kennu, " The object strenuously to the text being extra plated from its context in language, behavior, communication, expression, and performance, over lapping terms they continuously employ" jedha. Yaanni isaa kunis hiikni kennamuuf, galumsa, haala dubbii, amala, haala walii galtee, akkaataa itti ibsamu qooddattootaa fi kkf keessatti ilaalamuu akka qabu ibse. Gama biraatiin, mammaaksa qorachuuf yaadiddama tokko qofa filachuun rakkisaa akka ta'e hayyoonni nidubatu. Kana irratti Tafarii (2000:35) " It is important not that there is no single approach of

research in the field of proverb scholar ship. This seems to be because multidimensional characteristics of proverbs” jedha. Yaada kana irraa waanti hubatamu qorannoo mammaaksaa keessatti yaadiddima tokko qofatti dhimma bahuun rakkisaa akka ta’e dubbata. Wanti akka sababaatti kaa’ame immoo, mammaaksi dhimmoota adda addaa of keessatti qabachuu isaati. Itti fayyadama jechootaa, sagaleewwani, artii, oguma hawaasaa, Caasaa fi k.k.f ilaaluun nidanda’ama. Waan akkanaa kana immoo yaadiddama tokkoo qofaan dhimma bahuun qorachuun rakkisaa akka ta’e ibsa.

Inni biroo immoo Yaaxina dubartootaa (Feministi theory) :Yaaxinni dubartootaa yaaxinoota jiran keessaa isa tokko. Yaaxina kana ilaalchisee Bryson (1999:82-83) yemmuu ibsuu, "Feminist criticism is concerned with---the way in which literature (and other cultural production) reinforce or undermin the economic, political, social and psychological operation of women." jedha. Yaada hayyuu kanarraa wantii hubannu, ogbarruun, kallaattiiwwan siyaasaa, dinagdee, hawaasummaafi gama xiinsammuun dubartoota dhiirota waliin yoo walbira qabnee ilaalle gadaantummaan kan ilaalaman ta'uusaati. Kanamalees Bryson (1999:82-83) yaada armaan olii yoo cimsu,

"Feminist criticism is also concerned with less obvious forms of marginalization such as exclusion of women writers from the traditional literary ---Unless the critical or historical point of view is feminist, there is tendency to under represent the contribution of women writers," jedha. Akka yaada kanaatti yaaxinni qeeqoo dubartootaa (feminist criticism), hawaasa waliin jiraatu keessatti ga'ee olaanaa dubartiif akka hin keennamne, dhiraan walqixa ilaalamuu dhiisuun dubartootaafi qoqqobbii kallatti garagaraan shamarran mudatu qeequu irratti kan bu'uureeffate ta,uu kan ibsuudha.

Sochii feminizimi keessatti kaayyoon feminizimi inni guddaan sirna olaantummaa dhiirota keessatti miidhama hawaasaa aadaa irraan ga'aa tureefi ga'aa jiru ofuma isaaniin akka hubatan kan taasisuufi jijjiramaaf kan kakaasu, mirga isaanifi sagalee isaani akka dhageessisan kan taasisuudha.

Sochiin yaaxina kanaa dubartoota kaayyoo godhachuun, kaka'umsa uumuu, maalummaafi eenyummaa haala jireenya isaani akka of hubatan sirna olaantummaa sadarkaa hawaas-aadaan murtteessuuf falmachuuf, ofuma isaani akka murtteeffatan kan

kakaasu hariiroo hawaasa wajjin qaban murtteeffachu qaban irratti sagalee falmii kan qabuudha.

Yaadiddama gubbaarraattii ibsamam kana hubachuudhaan qorattuun kunis yadiddama tajaajilaafi yaadiddama galumsaarratti bu'uureeffchuun qorannoo kana gaggeessite. Sababni isaatis mammaaksi cimina dubartootaa ibsu kun hawaasa keessatti faayidaan qabu bal'inaan waan ibsameef yaadiddama tajaajilaatiin qorannichi gaggeeffamee jira. Kanmalees mammaaksi haala itti mammaakamu qaba. Kana jechuun wantii mammaaksi irratti mammaakamu qabu jiraachuu qaba. Inni kun immoo yadiddama galumsaattii (contextual approach) akka dhimm itti baatu taasisee jira. Dhimmi kun dhimma dubartootaa waan ta'eef yaaxinni dubartootaa kun hojiirra oolee jira.

2.3 Afoola

Afoolli barreeffamaan osoo hin ta'in afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan darbuudha. Kana ilaalchisee, Irsteen (2012:14) Nagerii waabettachuun akkantti ibsiti: " Afoolli dhalootaa dhalootatti afaaniin kan darbu hambaa uummataati. Namni mirga abbummaa falmatu waan hin jirreef jiruu fi jireenya hawaasichaa keessaa kan burqe fakkaata. Kanaafuu afoolli ragaa qabatamaa uummata tokkooti"

Itti dabaluun soofiyaafi kaawwaan (1999:1) yoo ibsan, "Afoola jechuun akkuma maqaa isaa irraa hubatamu barreeffamaan osoo hin ta'n afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbaa kan dhufee fi darbaa kan jiru fulturattis kan darbu damee aadaa saba tokkooti" jechuun ibsani jiru. Kana jechuun immoo sabni tokko eenyummaa, amantii haala jiruufi jireenya isaa, walumaagalatti, ilaalcha addunyaa kanaaf qabu gara dhaloota itti aanuuf dabarsuuf afoolli shoora guddaa taphata.

Afoolli afaaniin kan darbu, kan dhiyaatuufi raawwatuudha. Kan bu'uureeffachuun waa'ee afoolaa ilaalchisee Addunyaan (2014:166) yoo ibsu, "Afoolli ogummaa labata tokkoo kan biraatti afaaniin darbuudha. Fayyadama afaanii kan ilmi namaa uumaa, uumama, beekumsa ittin hubatuufi ibsu"...jechuun ibsa.

Akkasumas Soofiyaafi Kaawwaan (1999:142) yoo ibsan. "Afoolli aadaa uummata tokkoo calaqqisiisuu irratti gahee guddaa qaba. Haaluma kanaan afoolli Afaan Oromoos aadaafi

seenaa, jiruufi jireenya uummata Oromo calaqqisiisuu irratti gahee guddaa akka qabu" jechuun ibsani jiru. Dabalataanis, yoo ibsan afoolli haala jireenya hawaasa tokkoo murteessuufi kuufama beekumsaa kan fuulduratti hawasaa fuudhee deemu ta'u isaa hubanna. Hawaasni afoola isaatiin muuxannoo, jiruufi jireenya, duudhaafi rakkina isa mudate ibsata. Kana malees muuxannoo hawaasni dur keessa darbe isa amma jiruuf malli ittiin qaqqabu afoola kana jechuun afoolli aadaa uummata tokkootti lubbuu horee umrii dheeraa akka qabatu taasisa jechuudha.

Wasanee (2000:148) afoola yemmuu ibsu, Afoola jechuun kan dhalootarraa dhalootati afaaniin darbu hambaa uummataati, abalummaan osoo hintaane uummatummaan beekama. Namni miga abbummaan falmatu waan hinjirreef hawaasicha keessaa kan burqe fakkaata." jedha. Yaada armaan olii afoolaaf kenname irraa wanti hubatamu, afoolli kan nama dhuunfaa osoo hitaane qabeenya uummataa labata tokko irraa gara labata birootti kan afaaniin darbuudha.

Gama biraatin Finnegaan (1976:24) afoola yemmu ibsitu: "Oral literature is by definition dependent on a performer who formulates it in the words on specific occasion. There is no other ways which it can be realized as literary products." jetti. Wanti yaada hayyuun tun ibsite irraa hubannus, hiikni afoolaa itti fayyadama afoolaa irratti hundaa'a. Inni kun immoo afoolli gochaan labata irraa labatatti darbu isaa agarsiisa

2.3.1. Faayidaa Afoolaa

Afoolli afaaniin dhalootarraa dhalootatti kan darbu ta'e hawaasni jiruufi jireenya isaa keesstatti dhimma garagaraatiif oolcha. Faayidaa afoolli kennu ilaalchise hayyoonni gargaraa yaada garagaraa kennanii jiru. Bukenya (1994:85) yemmu ibsu, "Oral literature impacts to growing person useful, informative and affective skill which enable the person to life and to be useful number of a society," jedha. Akka hayyuu kanaatti afoolli namni tokko sammun isaa akka waaxiin xalu, bal'isee yaaduufi hawaasa keessa jiraatu waliin hariiroo gaarii akka qabaatu taasisa kan jedhuudha.

Afoolli hawaasa itti fayyadamuuf tajaajila gargaraa kenna. Maddi afoolatis hawaasuma. Kan itti fayyadamuus hawaasuma. Yaada kana ilaalchise Zerihun (1992 yemmu ibsu, "የሰነድ ምንጭ ልዩ ልዩ ገጠመኞች ናቸው" jedha. Yaada isaa kana irraa wanti hubannu

afoolli mudannoowwan yeroo garagaraa hawaasa mudatan irraa madda. Hawaasni jiruufi jireenya isaa keessatti mudannoowwan isa qunnamaniifi muuxannoo jireeny isaa keessatti argate afoolaan akka dabarfatu nihubachisa. Isuma kana ilaalchise Addunyaan (2014:166) yoo ibsu, "afoolli daawwitii jireenya ilma namaa waan ta'eef, kaleessa mul'atee har'as jiraata; har'as cininnatee boriifis suuqqata. Isatu jireenya jireenyatu isa." jedha. Yaada kana irraa wanti hubannu, afoolli jiruufi jireenya ilma namaa keessatti kan yeeroo darbe keessatti qofa mul'tee badu osoo hita'in har'as kan jiraatuudha. Akasumas uummanni waan jiruufi jireenya isaa keessatti dabarse dhaloota boriitiif afaanin kan ittin dabarfatuudha.

Gama biraatiin Hinseeneen (2010:86) yemmu faayidaa afoolaa ibsuu, "Afoolli ijoolleef barbaachisaafi beekumsa afaanitiif bu'aa guddaa qaba, naannoo barsiisa, dendeetti waa qabachuu guddisa, seeraafi midhagina afaanii barsiisa." jedha. Yaada isaa kana irraa wanti hubannu, afoolli sammu ijoollee kan qaruu ta'uu isaa, naannoo isaanii kan barsiisuu akkasumas bal'isani akka yaadaniifi beekumsa afanii akka gabbifataniif gahee guddaa qabaachuu isaati.

2.4. Afoolaafi Dubartoota

Afoolli Oromoo dubartoota haala garagaraatin ibsa. Haalli qabatamaan uummata keessa jiru mammaaksonni Oromoo irra caalaan isaani cimina osoo hintaane dadhabbina dubartootaa ibsu. Haalli kun immoo dubartoota irratti dhiibbaa garagaraa fida. Haata'u malee dubartoonni Oromoo rakkoo isaanirra gahaa jiru kana ofirraa hambisuuf mormaa turan; har'as mormaa jiru. Yaada kana ilaalchistee Kuwee (1998:153) yemmu ibsituu,

"The Oromo women are not helpless and fragile objects ready to be crushed under the weight three forms of oppression. they are also engaged in an active struggle changing and changing it." jedha. Yaada kanarraa wanti hubannu dubartoonni Oromoo rakkoo isaanra tureef osoo hin jilbifatin qabsoo tasisaniin jijjiramaa jiru. Irra caalaan isaani immoo haala kana jijjiruuf yaada jedhuudha. Haaluma kanaan dubartoonni Oromoo dhiibbaan isaan irratti raawwatamaa jiru akka fooyya'uuf shoora guddaa taphatanii jiru.

2.5. Mammaaksa

Mammaaksi dame afoolaa keessaa isa tokkoodha. Akkuma dameewan afoolaa kaawwanii afaaniin dhalootarraa dhootatti darbaa kan as gaheedha. Hiikni hayyoonni garagaraa mammaaksaf kennan armaan gaditti ilaaluun nidanda'ama. Kunis mammaaksa kallatti garagaraatiin hubachuuf hiika hayyoota garagaraatiin kennaame walbira qabuun ilaaluuf gargaara. Hiikawwan mammaaksaa beektonni adda addaa yeroo garagaraatti kennaa turan keessaa muraasa isaani akka asiin gaditti yaa ilaallu.

Mieder, wolfgang (1997:136) yemmuu mammaaksa ibsu, "Proverbs are small piece of human wisdom that have been transferred one jeneration to the other and valid even in our modern technological age." Yaada hayyuu kana irraa wanti hubannu mammaaksi ogummaa xiqqaa dhala namaa kan afaaniin dhaloota irraa dhalootatti darbaa tureefi bara teeknoolojii haaraa ammayyaa keessa jirru keessatti kan fudhatama qabuu ta'uu isaa hubachiisa. Kana malees afoolli kan yeroo darbee qofa osoo hin ta'in gara fuula duraatiif illee kan tajaajilu ta'uu isaa mul'isa.

Akkasumas, Encycolopedia America (1995:150) waa'ee mammaaksaa yoo ibsu, "Proverb is a simmple and concret statement popularly known rpeated,that expresses a truth based on common sense or experiences." Yaada kana irraa wanti hubannu, mammaaksi dubbii gabaabaa waan daawwatamaa jiruufi mul'atu akkasumas muuxannoo jiruu irratti hundaa'uudhaan dhugaa fudhatama ta'e kan ibsu ta'uu isaa hubanna.

Gama biraatiin, mammaaksi afaaniin dhaloota irraa dhalootatti haadarbu malee, qabiyyee dhaabbataa kan qabuufi haalawwan qabatamoo keessati hiikaafi ergaa adda addaa dabarsuuf kan mammaakamuudha.

Mammaaksaaf hiika murtaawaa tokko qofa kennuun rakkisaa akka ta'e hayyoonni ni dubbatu. Finnegan (1970:393), hiikni mammaaksaa salphaa akka hintaane yoo ibsitu, "The exact definition of proverb is no easy matter. There is however some general agreement as to what constitutes a proverb. It is saying in more or less fixed marked by d the popular acceptance of the truth tersely expressed in its." jetti.

Yaanni hayyuu tanaa hiika murtaawaa ta'e tokko mammaaksasaf kennuun rakkisaa ta'uu addeessa. Haata'uu malee yaanni irratti waligalamu akka jiru nidubbatti. Kunis mammaaksi jechoota filatamoo, gaggabaabboo fi midhagoon caasaa gabaabaa keessatti dhimma bahuun dhaamsa dhugaa qabeessa karaa hawataa fi jaalatamaa ta'een dabarsuu ibsitee jirti. Finnigaan (1970:393) "Proverb is a saying in more or less fixed form marked by shortness, sense and salt and distinguished by popular truth tersely expressed in it". Hiika isheen mammaaksaaf kennite kanarraa mammaaksi jecha gabaabaa fi mi'aawaa ta'een dhaamsa akka waligalaatti dhugaa ta'e kan dabarsu ta'uu isaa hubatama.

Mammaaksi jechoota fitalamaafi gaggabaabatti dhimma bahuun ergaa dachaa fi gadifagoo dabarsuun beekama. Kun ammo jaalatamaa akka ta'uufi sammuu namaa keessatti yeroo baay'ee osoo hin dagatamin akka turu taasiseera.

Dabalataan, mammaaksa ilaalchise Abraham (1968:119) yemmu ibsu, "Proverbs are short ready made sententious statement of common truth constituted from life experience and used in rhetorical or conversational situations of formal or informal, evenets" jedha. Yaanni hayyuu kanaatis, mammaaksi jecha gabaabaafi bareedaan, dandeetti yaada namaa jijjiiruu akka qabu ni hubachisa.

2.5.1. Faayidaa Mammaaksaa

Faayidaa mammaaksaa ilaalchisee hayyoonni gara garaa yaada gara garaa kennanii jiru. Haaluma kanaan, (Addunyaa, 2014) akka armaan gadiitti kaa'a:

Mammaaksi akkuma akaakuu afoola kaneen biroo dhalootaa dhalootatti afaaniin darba. Mammaaksaan dubbii eegalanii isumaan dubbii golabu; mammaaksaan dubbii fidanii isumaan dubbii fixu. Mammaaksi koobaa dubbii kan jedhamus kanumaaf. Ergaa dabarsuu barbaadameen walsimsiisuun dhimma itti ba'uuf beekumsa gaafata. Namni aadaafi eenyuummaan hawaasaa hin galleef, mammaakullee ni akkeessa malee qabiyyeen walsimsiisuu hin danda'u.

Mammaaksi jireenya hawaasaa waliin kan walitti hidhata qabuufi ummannis waan jireenya isaa keessatti isa qunnanname gadda, gammachuu, jaalaala, jibbaafi ta'iiwwan gara garaa kan ittiin ibsatuudha. Akka waligalaatti mammaaksi hunda galeessa waan

ta'eef faayidaan inni qabus hedduudha. Armaan gaditti faayidaawwan mammaaksaa kan beektonni gara garaa kaa'an keessaa isaan gurguddoo ilaalla.

2.5.2. Tajaajila Miidhagsuu

Mammaaksi haasaa (dubbii) bareecha. Namoonni haasaa afaaniin taasisan keessatti mammaaksa ni fayyadamu. Kun immoo akka dhaggeefataan hin nuffine taasisa. Kan malees dubbiin miidhagina akka qabaatu, hawwataa ta'uufi wanti dubbatamu sun sammuu dhaggeeffataa keessatti akka fakkii uumuu taasiisa. Kanaafuu mammaaksi koobaa dubbiiti jedhu. Sahilu (1996:59) yemmu ibsu, " The use of mammaaksa not only serves the purpose of allining clarity of meaning but at the some time aesthetic purpose is achieved." jedha . Yaanni kunis mammaaksi dubbiin tokko bifa ifa ta'eefi fudhatama akka qabaatu taasisu irra darbe haasaan taasiisamu sunis miidhagina akka qabaatuufi hawwataa ta'u taasiisuu isaa ibsa.

2.5.3. Tajaajila Muuxannoo Ibsuu

Umanni biyya tokko yookaan naannoo tokko keessa jiraatu muuxannoowwan haala qabatama jiruufi jireenya gaddaafi gammachuu baroota dheeraa keessatti dabarsan ibsachuuf mammaaksatti fayyadamu. Hubannoofi ilaalchi ummataa kunis haala jiruu fi jireenya qabatamaa ummatichi argee fi jireenya sana itti hiikkatu irratti kan hundaa'uudha. Fakkeenyaaf, ummanni jireenya isaa keessatti barrii rakkoo ykn gadadoo yoo mudate, walitti bu'iinsi garagaraa yoo jiraate rakkoo sirna biyyattiin ittiin bultu waliin walqabatee uumamuu fi kan biraatis muuxannoo gara garaa jireenya dabarse keessatti arge dhaloota boruutiif kan ittiin dabrsuudha. Yaada armaan olitti ibsame kana Meider (1997:89) akkannati ibsa, "Provreb are the oldest collection in the histry of human kind" jedha. Yaanni isaa kuni, mammaaksi seenaa hawaasaa durii waliin hidhata akka qabuufi kuusaa waan durii akka ta'e ibsa.

2.5.4. Mammaaksi Dubbi Gabaabsa

Mammaaksi jalqaba jidduufi xumura haasaa irratti dhimma itti bahama. Kana malees, muuxannoo ummataa kanneen dhugaa ta'anii fi dhugaatti fakkeeffaman yaada bal'aa ta'ee dhiyaatu gabaabsanii fi cunfani kaa'uuf itti fayyadamu.

Haaluma walfakkaatuun Miruka, (1994:47) faaydaa mammaaksaa akka ibsetti, "A proverb is aterse compact, pitny statement of popular wisdom accepted as an expression of truth" jechuudhaan ibsa. Kanaafuu faayidaalee mammaaksaa keessaa inni tokko yaada bal'aa ta'e tokkoo himoota gaggabaabotti fayyadamuun yaada cuunfame ykn walitti qabame karaa salphaa ta'ee fi hubatamuu danda'uun dabarsuudha. Seenessonni baay'een isaani mammaaksaan ergaa qaban himoota gaggabaabootiin walitti qabani kaa'uudhaan akka xumuran dubbata.

2.5.5. Dudhaa Kabachisuu

Mammaaksi hawaasni tokko safuu, aadaa fi duudhaa isaa kan ittiin kabachiifatuufi ittiin walsirreessuudha. Kanaafuu, mammaaksi meeshaa ittiin ummanni tokko walgorse, jajjabeesse, akeekkachiisee, qeeqee fi ifate haasaa bira qabuun dubbatee gara aadaa, safuufi duudhaa qabutti waldeebisuuf walkabachiisuudha. Fakkeenyaaf mammaaksa, "Afaan gaariin afaa gaarii caala" jedhu, keessatti gaarii (waan tolu) dubbachuun kan hunda caalu ta'uu ibsa. Kunis, hawaasa biratti waan gaarii dubbachuu fi hojjechuun fudhatama qabaachuu; yaraa hojjechuun immoo bayeessa akka hin taane ibsa.

2.5.6. Dubbii Fiduufi Dubbii Fixuu

Mammaaksi haalaa fi yeroo dubbatamu keessatti dhimma garagaraatiif oola. Kunis dubbii tokko jalqbuuf ykn xumuruuf mammaaksatti dhimma bahuu dandeenya. Dhimma kana ilaalchise Finnegan, (1970:339) akkas jechuun ibsiti, "Society in which there is marked latent conflict or in which there is a particular need to regulate formalized conflict, that proverb by play an especially large part." Yaanni hayyuu tana irraa hubannuu ummata keessatti walitti bu'iinsi cimaan haala garagaraatin yoo uumame fakkeenyaaf, rakkoo yeroo dheeraa hawaasa keessatti ture ykn fedhii garagaraatiin yoo walitti bu'an, walitti bu'iinsa kana gabaabsani haala salphaa ta'een hiikuuf mammaaksi shoora guddaa taphata. Gabaabumatti, walitti bu'iinsi ummata keessa ture karaa

gabaabaaa ta'een hiikuuf ykn gabaabsani furmaata laachuuf mamaaksi gahee guddaa taphata. Fakkeenyaaf, mammaaksi Oromoo “mammaaksi dubbi fixas ,dubbi fidas jedhu yaada Finnegan kana deeggara.

2.6. Qabiyyee Mammaaksaa

Mammaaksi afaaniin dhalootarraa dhalootatti haadarbu malee qabiyyee dhaabbataa kan qabuufi haalawwan qabatamoo keessatti ergaa adda addaa dabarsuuf kan mammaakamuu dha. Dhimma kana ilaalchistee, Finnegan (1970:399) yoo ibsitu "Traditional oral forms especially proverbs and sayings are more rewarding and for more reliable, since they are the product of deep and refined thinking" jetti. Yaanni kun mammaaksi afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbaa kan dhufe ta'uuyyuu qabiyyee mata isaa kan qabuufi haalawwan qabatamoo keessatti mammaa kama malee akkanumaan kan mammaakamu miti. Egaa mammaaksi mammaakamu tokko waan dhimma dubbatamu waliin walqabatu ta'u qaba. Kana jechuun qabiyeen mammaaksichaa fi dhimmi irratti mammaaksi mammaakamu sun walitti dufeenya qabaachuu qaba. Mamaaksi waamalee hin mammaakamu kan jedhamuuf kanaaf fakkaata.

2.7. Amaloota Mammaaksaa

Mammaaksi damee ogafaanii keessaa isa tokko ta'ee amala ittiin beekamu heeddu qaba. Amaloota mammaaksaa keessaa muraasni isaani kan armaan gaditii:

2.7.1. Ummatummaa

Amala Mammaaksaa keessaa ummatummaan isa tokko yoo ta'u abbummaan yookiin qabeenyummaan isaa kan ummataati. Kanaafuu yaada bal'aa ta'e tokko himaa gabaabaa fi hawwataa ta'an yoomessa murtaawaa keessatti dhimmoota dhugummaa qaban kan dhiyeessuudha. (Tafarii Kumsaa, 2001) Yaada kana irraa wanti hubatamu, dhimmoonni dhugummaa qaban kun ammoo kan uummataati. Uummanni dhimma isaani mammaaku. Mammaaksi dubbii isaanii keessaa hin dhibu. Mi'eessitu dubbii isaaniti. Ergaan mammaaksi isaanii qabeenya isaaniti. Abbaan mammaaksaa uummatuma itti fayyadamu sana kan jedhameefis kanumaaf.

2.7.2. Lufummaa

Mammaaksi kan jaarraa yookiin bara murtaa'e keessatti qofa fayyadee kan dhaabbatu osoo hin taane dhalootarraa dhalootatti kan darbaa turee fi ammas kan darbaa jiruudha. Gaaddisaa Birruu (1991) Yaani hayyuu kanaa mammaaksi kan bara durii yookaan jaarraa darbe keessatti qofa mammaakame kan dhaabbatu osoo hin taane amala dhaloota durii irra gara dhaloota ammaatti barreeffamaan osoo hin taane afaaniin dhaloonni walharkaa fudhachaa kan as gahe ta'u isaa agarsiisa. Mammaaksi amala lufummaa qaba kan jedhameefis dhaloonni bara tokko keessa jiru itti fayyadame yookiin mammaakee kan dhaabbatu osoo hin taane labata tokko irraa gara biraatti kan darbu ta'uu isaa agarsiisa.

2.7.3. Yoomessa

Gosoota afoolaa kanneen biroo irraa mammaaksa wantoota adda godhan keessaa tokko yoomessa kamuu keessatti dhimma itti bahuuf mijaawaa ta'uu isaati. Kana jechuun mammaaksi haalawa qabatamaa keesstii akka dhimma itti bahamu agarsisuudhaaf. Mammaaksi dhimmaafi yeroo barbaachisaa keessatti kana itti fayyadamaniidha. Fakkeenyaaf, bakka jaarsummaan gaggeeffamuyyi, bakka cidhaatti, bakka gaddaatti, bakka gammachuun jiruufi kan kana fakkaatan irratti nimammaakama. mammaaksatti dhimma bahuuf wanti nama daangessuu kan hin jirre ta'uu isaatiifi bakka mammaaksi barbaachisu hundatti dhimma itti bahuun kan danda'amu ta'uu isaa hubanna.

Sahilun (2002:43) haala mammaaksi ittiin dhiyaatu ilaalchise yemmuu ibsu, "The performance of proverb is not restricted by time and place ," jedha. Yaada kanarraa wanti hubannu faayidaan mammaaksaa yeroo fi bakkaan kan daanga'e miti. Yeruma barbaadan dhimma itti ba'uu danda'u. Kana jechuun dhimmi mammaaksi itti mammaakamu yoo jiraate mammaaksatti dhimma bahuun akka danda'amu addeessa. Ben Amos (1975:192) "While story telling and riddles have definite temporal and spatial features, the time space proverb saying is situational" jedha. Hayyuun kunis, durdurii fi hibboon yoomessa murtaawaa keessatti yoo himaman, yoomessi mammaaksaa garuu haalawa akka ta'e dubbata. Kana Jechuun osoo hibboo fudhanne, yoomessi isa daanga'aa yookiin murtaawaa kan ta'eefi hibboon galgala galgala abidda marsani taa'uun taphatama.

Mammaaksi immoo haalawa kan jedhameef bakka barbaachisaa ta'etti yookiin bakka dhimmi jiru hundatti itti fayyadamuun akka danda'amu ibsa.

Walumaagalatti, mammaaksi amaloota ittiin beekamu qabaachuun isaa dameewwan afoolaa kaan irraa adda isa godha. Gama biraatiin mammaaksi sagalee walfakkaatuun jalqabamuu isaatii kun immoo mammaakamuuf mijaawaafi salphaa akka ta'u taasisa. Fakkeenyaaf, "hammaaranis, hammaatanis inuma dhumata" Inni biro mammaaksi sagalee walfakkaatuun xumuramuun isaas ni mul'ata. Amalli kun mammaaksi sun akka rukuttaa manaa qabaatu taasisa. Kun ta'uun isaa mammaaksi mammaakamu sun salphaatti akka jedhamuu fi sammuu namaa keessaa akka hin banne ni taasisa. Fakkeenyaaf, "Takka wallaaluun namummaa lama wallaaluun gadhummaa" Mammaaksa kana keessatti jechoonni namummaa fi gadhummaa jedhan sagalee walfakkaatuun golobaman.

2.8. Qorannoowwan Hojii kanaan Walitti Dhiyaatan

Namoonni garagaraa mata duree qorannoo kanaan waliin walitti dhufeenya qaban irratti hojjatan nijiru. Fakkeenyaaf qorataan Malkaamuu (2007). mata duree "Dubartoota Mammaaksa Oromoo keessatti" jedhu irratti kan qorannoo gaggeesse yoo ta'u, qorannoo kana irraa wanti adda taasisse, mammaaksota gadaantummaa dubartootaa irratti xiyyeeffachuu isaati.

Qorataan biroo Tadesse (2004) mata duree "Social Function of Oromo proverbs" kan jedhu irratti qorannoo kan gaggeese yoo ta'u qorannoo kana irraa wanti adda godhu, mammaaksota hunda galeessa ta'n ergaafi mata duree adda addaa irratti mammaakaman irratti xiyyeeffata. Qorataan kun faayidaa mammaaksi hawaasaaf qabu irratti kan xiyyeeffatuufi cimina dubartootaa kan hin kaasne yammuu ta'u, qorannoon kun garuu mammaaksota cimina dubartootaa ibsan gadii fageenyaan qaaccessuurratti waan xiyyeeffatuuf adda.

Qorattuun biraatis, mata duree “በሴቶች ላይ የሚነገሩ የአርሲ ኦሮሞ ምሳሌያዊ አነጋገሮች” jedhu irratti qorannoo kan gaggeessite yoo ta'u, qorannoo kana waliin wal hin fakkaatu. Wantii qorannoo kana irraa adda taasisu akka walii galaatti mammaaksota dubartoota irratti mammaakaman irratti xiyyeeffata. Qorannoon kun garuu mammaaksota cimina

dubartootaa ibsaniif iddoo laata. Xiyyeeffannoonis isuma kanaa. Kana malees qorannoon ishii Afaan Amaaraatiin gaggeeffame.

Akka waliigalaatti hojiileen armaan olitti dhiyaataniifi qorannoo kana wal bira qabnee yoo ilaallu isaanis mammaaksa irratti xiyyeeffachuun isaaniis walfakkeessa. Kan qorannoon kun ittiin adda ta'u garuu cimina dubartootaa qofa fudhachuudhaan kan xinxalee ta'uu isaati. Kallattiidhaan kan dhimma kana ilaalee hinjiru.

BOQONNAA SADI: MALA QORANNOO

3.1 Saxaxa Qorannichaa

Boqonnaan kun malleen qorannoon ittiin adeemsifame irratti xiyyeeffata. Gosti qorannoo kanaatis qorannoo qulqulleeffataatti. Haaluma kanaan qabxileen bal'inaan ilaalaman qorattuun ragaalee iddattoo irraa argatte qaacceessuuf mala ibsaa gargaaramte. Sababani isaas odeeffannoo argame gadifageenyaan ibsuuf filatamaa waan ta'eef. Qorannoo kanaaf akka madda odeeffannootti kan tajaajilan warren odeeffannoo laataniifi madden mammaaksi irratti barreeffamedha. Warren odeeffannoo laatan bakka mammaaksi itti mammaakamu irraa odeeffannoo sassaabachuunfi namoota dhimmicha beekan irraa mammaaksa walitti qabachuu yemmuu ta'u, maddi mammaaksi irratti barreeffame immoo mammaaksota bifa barreeffamaan galmaa'aniidha.

Qorannoo qulqulleeffataa ilaalchisuudhaan creswell J (2003:178) yemmuu, ibsuu "The idea behind qualitative research is to be purposefully selected participant or sites documents or visual that will be best help the researcher understand the problem and the research questi" jedha. Yaanni kunis qorannoo qulqulleeffataa fi maddi raga xiyyeeffannaan filataman akka irra jiraatu addeessa. Kunis qorattuun odeeffannoo qabatamaa fi amansiisaa bira akka geessuu gargaara.

Qorannoon qulqulleeffataa hawaasa keessa seenanii aadaa, duudhaa, dandeetti, dadhabbina, fedhi, jaalalafi jibba , walumaagalatti, sochii jiruufi jireenyaa daawwachuu, gaafachuu, yaadanno qabachuufi waraabuun gaggeeffama. Kana irratti Solomon Areaya (2004:3) Pressle fi Diane waabeeffachuun, yemmu ibsu, " Qualitative research isdefined as category of research design or moderelicits, verbal, visual, tactile, olfactory and gustatory data" jedha. Yaanni kunis qorataan mala qorannoo qulqulleeftataa dalagu, odeeffannoo kan argatu marii adda addaa fayyadamuun, daawwate, qaqqabeefi ilaale keessatti hirmaate kan jedhu eera. Haaluma kanaan, qorattunnis marii garee garagaraa fayyadamuun keessa galuun jaarsolii waliin mari'achuuniifi bakka araarri dhirsaa fi niiti gaggeeffamutti argamuun haala jiru hubachuun qorannoo kana gaggeessite.

3.2 Irraawwatama Qorannichaa

Qooddataa qorannoo kanaa ta'uun kan filataman jaarsolii hawaasa keessatti mammaaksa beeku jedhamaniidha. Kunis jaarsolii Oromoo kan Aanaa Ada'aa keessa jiraatan kanneen mammaaksa beeku jedhaman iyyaafachuun qorannichi gaggeeffame. Dabalataanis, hojjettoota waajjira Aadaafi Turizimii aanaa kakaa, itti gaafatamtuu waajjira Dhimma Dubartootaa anichaa, Magaala akkasumas Abbaa Gadaa Tuulamaa hirmaachisuun qorannoon kun gaggeeffameera. Kana malees bakka jaarsummaan itti geggeeffamu irratti argamuun qorannichi gaggeeffameera.

3.3 Mala Iddattoo

Qorannoon kun malawwan iddattoo garagaraa itti filaman keessaa kan qorannoo kana galmaan gahu jedhamanitti fayyadamuun gaggeeffame. Malawwan iddattoon ittiin filatamaniifi hojiira oolaan keessaa iyyaafannoo (snowball sampling)fi akkayyoo (purposive sampling) hojiirra oolanii jiru.

Iyyaafannoo (snowball sampling) Malli kun mala iddattoon ittiin filatamu keessaa tokko yoo ta'u, namoota dhimmicha beekan gaafachuun yookiin iyyaafachuun qorannoon akka gaggeeffamu taasiiseera. Namni iyyaafannon argame sunis nama biraa kan dhimmicha san sirriitti beeku eeruun qorannoon kun gaggeeffame. Malli kunis namoota waa'ee qorannoo kanaa hubannaa gaarii qaban argachuufi odeeffannoo quubsaa ta'e funaanuuf gargaara. Haaluma kanaan, qoratuun odeeffannoo argachuuf dura obbo Taganee Caalaa gaafachuun obbo Taganeen immoo ana caalaa obbo Taammirat Lataa osoo gaafatte jedhan. Obbo Taammiraat Lataa immoo jaarsolii sirritti mammaaksa beekan obbo Hurrisaa Taliilaafi fi obbo Gaarradoo Kumsaa eeruun jaarsolii mariif ta'an argachuun qorannoo kana gaggeessite. Odeeffannitoonni lammaffaanis haaluma kanaan argaman.

Akkayyoo (purposive sampling) malli kun mala iddattoon ittiin filatamu keessaa isa biroo yoo ta'u, namoota dhimmicha beekan jedhamanii yaadaman xiyyeeffannoon yookiin itti yaaduudhaan filatamaniiru. Kunis namoonni kan kallatti gara garaatiin dhimmicha waliin walitti dhufeenya waan qabaniif odeeffannoo gaarii ta'e argachuuf nama dandeessisa. Odeeffannitoonni mala akkayyootiin argamanis hojjetu Aadaafi Turizimii, Itti gaafatamtuu Dhimmadubartootaafi Abbaa Gadaa Tuulamaati.

3.4 Mala Funaansa Odeeffannoo

Kana jalatti malawwan funaansa odeeffannoo qorannoo kanaaf hojiirra oolantu ibsame. Akka ያለው (2006,151). ibsutti, "የምርምር ውጤቶች በመረጃ ላይ የተመረከቡ ናቸው መረጃዎች ደግሞ በመሰብሰቢያ ዘዴዎች ላይ።" Bu'aan qorannoo ragaa funaannameerratti hundaa'a. Akkasumas ragaan immoo meeshaa funaansa ragaatti kan jedhudha. Yaada kana irraa kan hubannu ragaan bu'uura qorannoo ta'uu isaati.

Haaluma kanaan, qorattuun mala funaansa ragaa armaan gaditti dhimma bahuun odeeffannoo qorannoo isheetiif ta'u funaannatte. Malawwan funaansa ragaatis afgaaffii, marii garee fi sakatta'a galmeeti.

3.4.1 Afgaaffii

Mala funaansa ragaatiif barbaachisan keessaa afgaaffiin isa tokko. Malli kun qorataa fi odeefkennaan fuulleetti walargani odeeffannoo kan waliif kennaniidha. Dabalataanis, afgaaffii fayyadamuu keessatti irraa caalaa namoonni hirmaatan namoota barreessuu fi dubbisuu hindandeenye dha. Afgaaffiin immoo namoota kanarraa odeeffannoo argachuuf filatamaadha.

Malli kun odeeffannoo qabatamaa fi barbaachisaa ta'e argachuuf mijaawaadha. Akka Dastaan (2002:84) ibsutti, "Odeeffannoon af-gaaffiin funaannamu gaarii kan taasisu qorataan gaaffii isaa sirriitti ifa godhe akka gaafatu dandeessisa" jedha. Yaada kan irraa wanti hubannu afgaaffii keessatti qorataafi odeefkennaan qaamaan wal arguun ragaan kan funaannamuudha. Kunis, qorataan gaaffii isaa bifa odeefkennaaf ifa ta'uu denda'uun waan gaafatuuf ragaa quubsaa fi amansiisaa ta'e argachuun akka danda'amu nu hubachisa.

Karaa biraatiin, mala kana ilaalchise, Goldsten (1964:104) akkas jedha: "Interview data include information on what the informant, believes, expect, feet, wants, does or has done, or which explain or gives reason for any proceeding". Yaada Kanarraa kan hubannu afgaaffitiin fayyadamuun odeefkennaan waan kanaan dura raawwate, waan kanaan dura argeefi jireenya isaa keessatti hubate akka ibsu karaa saaqa.

Gaaffileen qorattuun afgaaffii keessatti dhimma itti baate gaaffiilee battalaa yemmuu ta'u gosti gaaffiitis gaffii banaadha. Gaaffiileen battalaa namoota adda addaaf dhiyaatanis

jaarsolii dhirsaa niitii araarsuuf taa'an sadi, (obbo Hayilee Abbooyye, Zannabaa Tulluufi Kaasaahuun Lataa), Itti gaafatamaa Aadaa fi Turizimii Adde Malkaamee, Itti Gaafatamtuu Dhimma Dubartootaa, Adde Daraash shuumiifi Abbaa Gadaa Tuulamaa gama afgaaffiitiin yaada isaani akka ibsan taasifamanii jiru. Kana malees mammaaksonni mammaaksonni soddomi saddeet mala afgaaffiitiin gaafa 05/07/08, 07/07/08, 25/07/08 fi 27/07/08tti funaanamaniidha.

3.3.2 Marii Garee

Mariin garee mala funaansa raga keessaa isa tokko. Mala kana ilaalchisee, ያለው (2006:192) "በቡድን ተኮር ውይይት የሚካሄደው በችግሩ ዙሪያ በቂ መረጃ ሊኖራቸው ይችላል ተብሎ የታሰቡ ሰዎችን በመውሰድ በሚነሰው ጥያቄ ዙሪያ በቡድን በመሆን እየተወያዩ መረጃ እንዲሰጡ ለማድረግ ነው።" Yaada kana irraa wanti hubatamu mariin garee kan adeemsifamu dhimmicha ka'e irratti namoota odeeffannoo gahaa ta'e kennuu danda'an jedhaman walitti qabuun mari'achiisuun akka odeeffannoo kennan taasisuudha. Kana malees, odeeffannoon af-gaaffiin guurame sirriitti hubachuudhaaf namoota dhimma kana haalaan beekan waliin mari'achuun toftaa qorattuun ittiin gargaaramteedha. Marii garee keessatti qorattuun garee adda addaa uummachuun raga funaannatte. Mariin garee yeroo lama (2) kan taasifame yoo ta'u, gareen tokko jaarsolii afur kan qabatuudha. Walumaa galatti marii garee lama taasisuun jaarsolii saddeet (8) waliin marii taasistee jirti .

3.3.3 Sakatta'a galmee

Mala funaansa ragaa keessaa inni biroo sakatta'a galmeeti. Malli funaansa ragaa kunis mammaaksota Oromoo bifa barreeffamaatin galmaa'ani jiran argachuudhaaf gargaara. Kana ilaalchise ያለው (2006:191) yemmu ibsu, "መዛግብት ተመራማሪው ስላለፈውም ይሁን ወቅታዊ ጉዳይ መረጃ ለመሰብሰብ ሲነሳ ሊጠቀምባቸው የሚችሉ ጠቃሚ ነገሮች ናቸው።" Yaada kana irraa wantii hubatamu, sakatta'a galmeen dhimma yeroo darbeetis ta'e kan ammaa ilaalchise qorataan odeeffannoo agachuudhaaf yemmuu ka'u kan itti fayyadamu keessaa isa tokko. Maddi berreeffamaa qorattuun mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan funaannachuuf itti fayyadamte mammaaksota hawaasa keessa walitti qabamuun Waajira Aadaafi Turizimii bifa ragaatiin jiru sakatta'uun, Waajira

Dhimma Dubartootaa keessaa galmee mammaaksota gara garaa qabate sakatta'uun mammaaksonni cimina dubartootaa ibsan keessaa filatamanii jiru. Ragaa dabalataatiif, Wasanee Bashaa (1994) Qorii Qorsaa keessaa mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan keessaa funaannachuuf Wiirtuu (1990) jildii 2ffaa mammaaksonni Oromoo itti kufamani argaman keessaa kan cimina dubartootaa ilaallatan funaannamanii qabiyyee isaanitiin qaacceffamanii jiru.

3.5 Mala Qaacceessa Ragaa

Qorannoo kana keessatti ragaan afgaaffiifi marii gareetiin odeefkenntootarraa argameefi sakatta'a galmeetiin walitti qabamee jira. Ragaan argame kunis qindaa'ee mala ibsaa gargaaramuun qaacceffamee jira.

BOQONNAA AFUR: QAACCEESSA RAGAA

Boqonnaa kana keessatti xiyyeeffannoo qorannoo kanaa kan ta'e mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa kallatti garagaraatiin ibsantuu qaacceffame. Maddi mammaaksota kanaas hawaasa itti tajaajilamaa jiruudha. Haaluma kanaan mata duree qorannoo kanaan rgaaleen walsimatan walitti qabamanii jiru. Ragaalee walitti qabaman keessaa ragaaleen qaacceffaman filatamanii jiru. Ragaaleen filataman kunis, akka armaan gaditti mata dureewwan adda addaatti qoqqoodamanii dhiyaatanii jiru.

4.1 Qaacceessa Qabiyyee Mammaaksotaa

Damee afoolaa keessaa mammaaksi ummata Oromoo biratti baay'ee beekamaafi dhimma gara garaatiif kan itti maayii ba'aniidha. Kutaa kana keessatti mammaaksota cimina dubartootaa agarsiisantu haala qabiyyee isaanitiin qoodamuun qaacceeffamee dhiyaate.

4.1.1. Mammaaksota Oromoo Ogummaa Dubartootaa Ibsan

Dubartotnni qaama hawaasaa keessaa isaan tokko yemmuu ta'an hojiilee gara garaa keessatti baay'inaan hirmaatanii argamu. Hojilee hojjatan kanas gahumsaaniifi of eeggannoon hojjachuun akka fiixaan baasan ragaa odeeff kennitotaraa argameen hubachuun dandaameera. Haaluma kanaan mammaaksoonniifi yaanni bal'aan armaan gadii afgaaffii 27/07/08 tti Abbaa Gadaa (obbo Bayyanaa Sanbatuu) waliin taasifameen argameedha. Mammaaksi kunis cimina dubartootni ogummaa qaban agarsiisuf, "Dubartii beektuun mana ishee ijaarratti" jedhama. Mammaaksa kana keessatti ogeetti ta'uu ishee beekumsa maatii ittiin bulfattu qabaachuu isheetiin kan ittiin jajamtuudha. Dubartoonni hawaasa keessa jiraatan keessatti ga'umsa hojii, amalaafi arraba toluun namaan walii galuun manaafi maatii ofii eeggachuu isaanii mammaaksa kanaan ibsamee jira. Kana malees dubartoonni hojii hojjetan of eeggannoodhaan akka raawwatan isuma kanarraa hubachuun ni danda'ama. Mammaaksa kana keessatti mana ishee ijaarratti ennaa jedhamu, mukaafi wantoota birootiin mana ijaaruu osoo hintaane dandeetti yookiin beekumsa mana ishee hogganuu yookiin bulchuu akkasumas, akka manni ishee hin bittinnoofne jabaattee qabachuu ishee mul'isa.

Ogummaa dubartootaa kan ibsan mammaaksota biroos yoo ilaalle “ Dubartii jechuun harka” jedhama. Mammaaksa kana keessatti dubartii fi harka ennaa jedhamu dubartii ogummaa gaarii qabduu, kan hojiin ishee tolufi ogeettii kan taate jechuudha. Akkasumas dubartiin ogeetti yookiin harka toletti akkasumas kaamettidha jechuudha. Akka aadaa Oromooti dubartiin kan ittiin beekamtufi madaalamtu harka toluu isheeti.

Nyaata namaaf qophaa'ee dhiyaatu irratti gaheen dubartootaa guddaadha. Kanaafis “Bakka dubartiin hin jirre dhangaan hin tolu” jedhanii mammaaku. Dhangaan nyaata aadaa Oromoo keessaa isa tokkoo fi beekamaadha. Akka aadaatti nyaata qopheessuunis ta'ee dhiyeessuun dubartiidhaan raawwatama. Ogummaa kanaanis kan beekamanis dubartoota. Kanaafuu dhangaan keessumma kabajaa, firaafi soddaaf dhiyaata of-eeggannoodhaa kan qophaa'uu dha. Mammaaksi kunis dhangaa qopheessuuf dubartiin murteessaa ta'uu ishee agarsiisa. Isuma kanaan wal qabatee mammksi biroos jira. “Intalli dhangaan faayaa, irreen fal'aana” jedhama. Mammaaksi kun gaafa 27/07/08tti Abbaa Gadaarraa kan argameedha.

Mammaaksi kunis mammaaksota cimina dubartootaa ibsan keessaa isa tokko. Nyaata aadaa Oromoo keessaa dhangaanis isa beekamaa yemmuu ta'u, nyaata kana qopheessuudhaafi dubartiin ogummaa qabduufi harka toleeltitu barbaachisa. Mammaaksi kunis dhangaan dubartii ogummaa kana qabdudhaan hojjetamuu isaa agarsiisa irree fal'aana ennaa jedhus, cimina ishee agarsiisa. Mammaaksi kun dubartii dhangaa mi'aawaa hojjette takka jajuuf mammaakamee jira.

Mammaaksi Oromoo cimina dubartii sirriitti ibsu ammas fakkeenya, “ Bunni dubartiin danfiste cabaa fayyisa” jedhu, mammaaksi kunis haaluma walfakkaatuun 27/07/08tti Abbaa Gadaarraa Galma Abbaa Gadaatii kan argameedha. Mammaaksa kana keessatti hojiin buna danfisuu hojii dubartii yookaan hojii dhiiraa jedhame yeroo kana adda fooyuun rakkisaa yoo ta'ellee, bunni dubartiin danfiste kan dhiiraa caalaa, baay'ee gaarii ta'uu isaatiifi araada nama baasurra derbe cabaa fayyisa kan jedhameef hangam buna mi'aawaafi bareedaa ta'uu isaa agarsiisuudhaaf mammaaksi kun mammaakame. Gama birootiin mammaaksi kun, buna dubartiin danfiste ennaa jedhu, buna dubartiin harka toleettii taate yookaan ogummaa gaarii qabduu danfiste jajuuf mammaakame.

Karaa biroottiin cimina dubartii ibsuudhaaf dubartiin umriidhaan daa'ima taatu uumamaan cimtuu akka taate “dubrtiin xiqqoo hin qabdu” jedhamee mammaakama. Ummata Oromoo biratti dubartiin yoo umriidhaan xinnoo taatullee hojii mana keessaa ni hojjetti, manas nibulchiti jedhame amanama. Hojii hojjechuuf gahumsa yookiin ogummaa guddaa qabdi. Yaanni isheetis guddaadha jedhama. Mammaaksi Oromoo kunis isuma kana nuuf mirkaneessa.

4.1.2 Mammaaksota Oromoo Abshaalummaa Dubartootaa Ibsan

Dubarttoonni hawaasa keessattii abshaalummaadhaan akka beekamman ragaan odeefkennitotarraa argamae ibseera. Haaluma kanaan dubartoonni rakkolee jiruufi jireenya isaanii keessatti isaan qunname malaan akka furuu dandaan ragaan odeefkennitotarraa argamee mirkaneesseera. Mammaaksonniifi yaannii bal'aan armaan gadiitis gaafa 05/07/08 afgaaffii ittiigaafatamtuu Aadaafi Turiziimi (adde Milkaame Taannaashee waliin taasiifameen argameedha. Akkasumas sakatta'a galmee fi kitaabilee gara garaa irraa kan argamaniidha.

Nama tokko mammaaksa fayyadamanii yeemmuu eebbisan “Humna humna bishaanii, mala mala dubartii siif haakennu” jedhani. Mammaaksa kana keessatti dhimma lamatu ka'ee mul'ata. Innis humna bishaaniifii mala dubartiiti. Akkuma beekamu bishaan yoo guute humna guddaa waan qabuuf wantoota jajjaboo fi gurguddaa baatee deema. Akkuma kana dubartiin bu'aa ba'ii jireenyaa keessatti mudannoo gara garaa mala yookiin tooftaadhaan kan keessa dabartu ta'uun ishee, rakkoolee uumaman humnaan osoo hin taane malaan kan furuufi keessaa baatu ta'uu ishee ibsa. Kanaafuu dubartiin rakkoo ishees ta'ee kan maatii ishee mudatu furuufi mala barbaaduu keessatti gahee guddaa kan qabduu fi maatii fi mana ishee malaan kan bulchitu ta'u isaa mul'isa.

Abashaalummaa dubartii ibsuuf kan humna qabu ammas, “kan dubartiin ergite du'a hin sodaatu” jedhamee kan mammaakamu fudhannee ilaalu dandeenya. Mammaaksi kun afgaaffii Itti Gaafatamtu Aadaafi Turizimii Adda Malkaamee waliin gaafa 05/07/08tti taasifameen argameedha. Dubartiin malaan beekamtuudha. Haaluma kanaan abbaa manaa ishee malaan gorsiti, barsiistii, akkasuma jajjabeessitee gootomsiti. Abbaan manaa

ishee sodaan keessatti akka hin uumamne taasisti. Kanaaf, yeroo adamoof bahu yookiin lolaaf bobba’u akka moo’ate galu malaan itti himtee gaggeessiti.

Ammas eebba mammaaksaa ofkeessaa qabu tokko fudhannee yoo ilaalle “Waaqayyoo abshaalummaa dubartii siif haakennu” kan jedhamu arganna. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunItti Gaafatamtuu Aadaafi Turizimii Addee Malkaamee waliin gaafa 05/07/08tti Waajjira Aadaafi turizimitti taasifameen argameedha. Hawaasa Oromoo biratti dubartoonni abshaalummaadhaan beekamu. Kana jechuun dubartiin rakkoo jiruu fi jireenya ishee keessatti haala gara garatiin ishee mudate malaan yookaan tooftaadhaan gargaaramtee waan keessaa baatuuf hin rakkattu. Dimshaashumatti rakkoo uumamuuf fala falti. Mammaaksi kunis jaarsooliin yeroo tokko tokko ennaa nama eebbisan “abshaalummaa dubartii siif haa kennu” jedhanii eebbisuun isaani isuma kana ibsa.

Ammas dubartiin abshaalummaan akka beekamte ibsuuf mammaaksa “Dubartii abshaalummaaf, dhiira humnumaaf ” jedhu haa ilaallu. Wanti ummata keessatti beekamu dhiirrii humna waan qabuuf, waan barbaade dalaguufi raawwachuuf humna isaa abdata. Humnaan bulaadha; abbaa humnaati. Waan human isaa abdatuuf sodaaschisee humnaan buluu barbaada. Dubartiin immoo hanga dhiiraa humna cimaa waan hin qabneef, dhiira humnaan deemu kana malaan moo’atti. Hanga barbaade dhiirrii yoo humna qabaate, dubartiin humnaan osoo hintaane malaan moo’atti. Mammaaksi kunis kanumaaf mammaakame. Dabalataanis dubartiin haadha malaati jedhama.

Mammaaksi Oromoo kunis cimina dubartootaa ibsuuf Nama mala beeku barbaadi jennaan, 'dubartiifi nama gabaabaa' jedhe namichi jedhama. Dhuugaan ummata keessatti dhokatamuu hindandeenye yoo jiraate malaa fi abshaalummaa qabaachuu dubartiti. Namni tokko yoo rakkoon cimnaafi walxaxaan isa qunnamee keessaa bahuuf yoo baay’ee rakkatee jiraate rakkoo sana keessaa bahuuf tooftaan jirachuu qaba. Tooftaa kana immoo namni nama qofa waan ta’eef hundi beekuu dhiisuu danda’a. Kanaafuu rakkoo sanaaf namni fala kennu yookiin kan rakkoo sana furu yoo jiraate dubartiin ishee tokko jechuudha. Mammaaksi kunis dubartoonni abshaalummaa yookiin malaan hangam cimaa akka ta’an mirkaneessa.

Mammaaksi itti anee dhihaates cimina dubartii nutti himu qaba."Dubartiin dhiira morkitu, harka isaatti hin haftu." Jedhama.Mammaaksi kunis gaafa 05/07/08tti afgaaffi Itti Gaafatamtuu Aadaafi Turizimii Adde Malkaamee waliin taasifameen argameedha. Mammaaksi kun dhiirsaa fi niitiin yommuu waliin jiraatan jiruu fi jireenya isaani keessatti waligaluu dhiisuu danda'u. Dubartiinis jireenya ishee keessattii gidiraan akkasii yoo ishee mudate,humnaan osoo hintaane malaan harka isaati bahuu dandeessi. Dhiirrii hanga barbaadellee yoo ishee to'ate, eeggate, ishee hambisuu hindanda'u. Dubartiin malaan isa caalti waan ta'eef Mammaaksa kana irraa isuma kana hubanna.

Mammaaksa biraatis kan abshaalummaa dubartii ibsu "Dhiira yaadaan cinqamu, dubartiin abshaalummaan furti" kan jedhamu arganna. Mammaaksi kunisItti Gaafatamtuu Aadaafi Turizimii Adde Malkaamee waliin afgaaffii gaafa 05/07/08tti argameedha. Dhiirrii jireenya isaa keessatti rakkoon garagaraa yemmuu isa qunnamu, rakkoo sanaa malaan furuu irraa yeroo baayeen humna deemuun rakkoo biraa keessaa ennaa galuu mul'ata. Yookiin rakkoo sana qabatee ennaa waliin cinqamu mul'ata. Yeroo rakkoo harka maratee taa'a; itti bitaacha'a. Dubartiin garuu rakkoo ofii ishiitii mudate furuu irra dabartee dhiira mala dhabee yaadaan cinqamaa jiru kana illee haala salphaa ta'een rakkoo isa mudate sana akka hiikkatu taasisti. Mammaaksi kunis isuma kana nuuf ibsa. Gama biraatiin dubartiin jireenya keessatti rakkoo uumamu furuuf hangam barbaachisaa akka taate nubarsiisa.

Mammaaksi itti anus kan abshaalummaa dubartii mul'isu armaan gaditti ilaalla. "Haatii qaruuxeen ilmoo ishee bishaan biratti guddisti" jedhama. Mammaaksi kun galmee mammaaksota galmee waajjira Aadaafi Turizimitti argamu gaafa guyyaa 05/07/08tti sakatta'uun argameedha. Mammaaksi Kunis waa malee hin mammaakamne dubartiin deessuudha. Dubartiin daa'ima qabdu takka waan baay'etu ishee barbaachisa. Keessattuu yeroo kana caalaa dubartiin yeroo deessetti uffata daa'imaa fi kan isheen ammas ammas xuraawu haalaan miccachuuf bishaan ishee barbaachisa. Kana kan raawwattuu immoo bishaan dhiyeenyatti yoo jiraateedha. Mammaaksi " haatii qoruuteen ilmoo ishee bishaan biratti guddisti" kan jedhameef kanaaf.

Mammaaksi armaan gadiitis dubartiin malaan mana ishee akka bulchitu mul'isuuf jech "Dubartiin mana qabdu mala hin wallaaltu" jedhamee mammaakama. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis galmee mammaaksota qabate waajjira Aadaafi Turizimitti argamu gaafa 05/07/08tti sakatta'uun argameedha. Mammaaksi kun dubartii mana yookiin jireenya qabduuf kan mammaakameedha. Dubartii mana qabdu jechuun kan maatii fi man isheen bulchitu jechuudha. Kana keessatti dubartiin mana qabdu jireenya ishee gaariis ta'e yeraa, qabeenya yoo jiraatees, yoo jiraachuu baates, abbaan manaatis gaarii ta'e badaa, maatii fi mana isheetiif jecha mala uumuun mana ishee bulchiti. Akkasumas maatii ishee guddisti. Rakkoo sana keessatti malaan jiraachuu ishee mammaaksa kana irraa hubanna.

Gama biraatiin nama rakkatee mala dhabeef, rakkina sana kan furtu dubartii ta'uu ishee agarsiisuuf mammaaksi "Malaa fi fala dubartii gaafaduu" jedhu mammaakame. Dabalataanis mammaaksi kun galmee mammaaksota qabate Waajjira Aadaafi Turizimitti argamu gaafa 05/07/08tti sakatta'uun argameedha. Mammaaksi kun bakka rakkoon uumame hundatti rakko sana furuuf malli barbaachisaa akka ta'eefi rakkoo sanaaf immoo kan fala kennittu dubartii ta'uu ishee ibsa. Kanaaf mammaaksa kanarraa dubartiin rakkoo hawaasa keessatti uumamu tokko furuuf shoora gudda akka taphaatu hubanna. Mammaaksa kana keessatti dubartiin dhiira caalaa rakkoo hawaasa keessatti uumameef tooftaadhaan akka furuu dandeessu nuhubachiisa. Rakkoo mana ishee furuu bira dabartee kan nama biraallee furuu dandeessi.

Mammaaksi kunis cimina dubartootaa agarsiisuudhaaf " Dubartiin Mala hin wallaaltu lafa qoree hin dagattu" jedhamee mammaakame. Mammaaksi kun galmee Waajjira Aadaafi Turizimii mammaaksa qabate gaafa 05/07/08tti sakatta'uun argameedha. Mammaaksa kanarraa wanti hubannu, rakkoon kamiyyuu osoo ishee qunname, dubartiin malaan keessaa bahuu isheeti. Lafa qoree kan nama waraanu osoo hin ta'in, gidiraa yookiin rakkoo ishee qunname sana beekuun malaan furuu dandeessi. Mammaaksi mammaakame kunis isuma kana mirkaneessa. Dabalataanis, dubartiin bakka rakkoon jiruufi waan ishii mudatulle haala isaa ilaaluun beekuun jalaa bahuu dandeessi.

4.1.3 Gama Dinagdeetiin Mammaaksot Ciminina Dubartootaa Ibsaa n

Mammaaksii haala garagaraatiin dubartoota ibsuu dandaa. Mammaaksonnii gama dinagdeetiin cimina durtootaa ibsan hawaasa keessattii akka jiraniifi dubartoonnis gahee guddaa akka qaban ragaan odeeff kennitotarraa argame ibseera. Mammaaksiifi yaannii bal'aan armaan gadii guyyaa 05/07/08 afgaaffii itti gaafatamtuu Aadaafi Turizimii Addee Malkaamee Taannaashee waliin taasifameen argameedha.

Armaan gaditti haati ilmoo ishiitiif waan harkaan itti hiixattu akka hin dhabne mul'isuuf mammaaksi "Waan haatiifi gabaan namaa kennitti hin dhabdu" jedhamee mammaakame. Akkuma beekamu gabaa keessatti waan hadduutu jira. Namni gabaa dhaqe waan barbaadu hunda hanga humna isaa argachuu danda'a. Mammaaksa kana keessatti dubartiin yookiin haatii gabaatti fakkeeffamtee dhiyaatte jirti. Haatis waan qabdu dhala isheetiif hin dhoowwattuu. Kennites sigaha hin jesttu, kanaaf mammaaksi kun dubartiin waan qabdu duubatti hin jenne arjoomtu ta'uu ishee ibsa.

Mamammaaksi armaan gadii haatii qabeenyaan kan hin madaalamne ta'u isaa mul'isuuf jecha, "Haadha dhabuu manna haadha dhabduu wayya" jedhama. Mammaaksa kana keessatti dubartiin barbaachistuufi madda waan hundaa ta'uu ishee agarsiisa. Haadha dhabuun karaa gara garaatiin nama miidha. Kunis qabeenyaan akka hin madaalamne mul'isa. Haatii harka qalleettiis taatu akka itti maatii bulchitufi itti gaggeessitu hin dhabdu. Haatii yoo qabeenya qabaachuu baatteellee lubbuudhaan ijoollee isheetiif jiraachuun ishee qofti gahaadha. Kanaafuu nama sskana irraa hubatamutti haatii ilmoo isheetiif dhabduu miti. Jjiraachuun ishee qoftii akka qabeenya guddaatti ilaalamu nu hubachisa.

Mammaaksi armaan gadiis cimina dubartootaa kan ibsuudha. "Dubartii fi dugdaan lafaa ka'u," jedhama. Mammaaksi kunis afgaaffi Itti Gaafatamtuu Aadaafi Turizimii Adde Malkaamee waliin gaafa 05/07/08tti taasifameen argameedha. Akka yaada mammaaksa kanaatti lafaa ka'uun dhaabbatanii deemuun, ciisanii boqachuunifi bakka garaan yaade gahuuf lafee dugdaa qabaatan malee kan hin danda'amneedha. Walumaa galatti namni tokko akka namaatti dhaabbatee deemuuf lafeen dugdaa murteessaadha. Dubartiin immoo gaafa dhabanii fi dadhaban kan itti hirkataniifi hanqina ittiin guuttataniidha. keessattuu

dubartiin abbaa fi haati ishee dadhabaa ennaa deeman kan harka isaani qabdu mucaa dhiiraa caalaa dubartii ta'uu ishee nu hubachiisa.

4.1.4. Mammaaksota Gara Laafinaan Cimna Dubartiitaa Ibsan.

Hawaasni Oromoo mammaaksa dhimma garagaraatiif itti fayyadama. Haaluma kanaan mammaaksonni cimina dubartotaa gama gara laafinaatiin ibsan hawaasa keessatti akka jiraniifi dubartinis gara laaftuu ta'uu ishee ragaan odeefkennitotarraa argame ibseera. Mammaaksonniifi yaannii bal'aan armaan gadii gaafa 18/07/08 marii garee jaarsolii (obbo Taammiraat Lataa ,Hurrissaa Taliilaa, Kabbadaa Malkaafi Gaarradoo Kumsaa)waliin tasifameen argameedha. Kana keessatti dubartoonni hunda caalaa ijoollee isaanitiif akka garaa laafan hubatamee jira.dabaltaanis madda barreeffamaatirraa mammaaksonni argamanis kana jalatti argamu.

Mammaaksi armaan gadii haatii ijoollee ishiitiif akka garaa hijabaanne agarsisuuf "Haatii yoo karaan cite malee garaan ishee hincitu" jedhame mammakam. Mammaaksu kun marii garee jaarsolii waliin gaafa 18/07/08tti taasifameen obbo Hurrissaa irraa argameedha. Mammaaksi kun haatii yoo bakka ilmoon ishee jiru hanqateeltee garaan ishee ilmoo ishee bira jiraachuu isaa nu hubachisa. Akkuma beekamu haatii wanti isheen dhala yookiin ilmoo isheetiif hintaane hinqabdu. Dhala ishee ija irraa dhabuu hin barbaaddu. Garaan ishee ilmoo isheetiif ni raafama. Rakkoon cimaan illee osoo ishee qunnamee ilmoo isheetti garaa hin jabaattu. Akka mammaaksa kanaatti haati dhala isheetiif jaalala guddaa qabduurraa kan ka'e yoo gufuun darbuu hin dandeenye jiraateyyuu garaa hin kutattu osoo fageenyi eddoo jiraateeltee garaan ishee yeroo hunda dhala ishee bira jira. Mammaaksa kanarraa isuma kana hubana.

Mammaaksi armaan gadiis haatii ilmoo isheetiif ennaa yaaddu kan umriin ishii hindaangeessine ta'uu isaa mul'isuuf "Haati harma guuti malee, harka hin guutu" jedhame mammakame .Mammaaksi kunismarii gareejaarsolii waliin gaafa 18/07/08tti taasifameen obbo Kabbadaa Malkaa irraa argameedha. Cimina dubartii ilaalchisee mammaaksa kan keessatti dubarttiin gumaachii yookiin gargaarsi ishee haalaa ijoollee isheetiif gootu umriin kan hindaangofne ta'uu agarsiisa. Maammaaksa kana keessatti harmaa fi harka dubartii walbira qabee yoo kaa'u lachan isaanituu nama lammataa gargaaruufi jaalachuu

irratti kan bu'ureeffateedha. Haatii ilmoo isheetiif harmii ishee yoo guu'eellee sadarkaafi umrii kamu keessatti waan harkaa qabdu dhala isheetiif kennuuf duubatii kan hin jenne ta'uu isaa mammaaksa kana irraa hubanna. Keessatti waan harkaa qabdu dhala isheetiif kennuuf duubtti kan hin jenne ta'uu isaa mammaasa kana irraa hubanna.

Mammaaksi itti anee jiru haatii ilmoo isheetiif dursa kennuu ishii mul'isuuf "Haati ofii osoo abidda ofirraa hindhaamsin ilmoorraa dhamsiti" jedhamee mammaakama. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin gaafa 18/07/08tti taasifameen obbo Kabbadaa Malkaa irraa argameedha. Akkuma beekamu haatii haala kamuu keessatti dursa ilmoo isheetiif akka kennitu nibeekama. Kun immoo kan ta'e garalaafina ilmoo isheetiif qbdurraa kan ka'eedha. Mammaaksa kana irraa wanti hubatamuus wanti rakkisaan illee osoo uumamee haatti ilmoo isheetiif dursa kennuun lubbuu ilmoo isheellee baraaru akka dandeessu nu hubachisa.

Mammaaksi armaan gaditis cimina dubartootaa ibsuuf jecha "Arjooma haadhaa fi maddi lagaa hin dhumatu" jedhamee mammaakama. Mammaaksi kunis mariigaree jaarsolii waliin gaafa 18/07/08tti taasifameen obbo Gaarradoo kumsaa irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti arjooma haadhaa fi madda lagaa walbira qabuun madaalee jira. Lagni madda guddaa qabu bonaa ganna hin gogu. Ummannis bishaan hin rakkatu jechuudha. Haatis waan harkaa qabdu ilmoo isheetiif hin dhorkattu; haati dhala isheetiif doqna miti. Osoo harkaa qabduu akka ilmoon ishee beela'u hin barbaaddu; inuma kenniti. Ergaan mammaaksa kanaatis isuma kana. Haatii akka arjaa taate mul'isuuf "haatii hamtu hinqabdu" jedhama. Hiyyummaan waan nama hin goone hin qabu. Haati osoo waanuma xinnoollee harkaa qabaattee ennaa dhalli ishee harkatti beela'u itti hin callistu. Hammeenyaaf jettee haatii wanti isheen duubatti dhoksitee dhala ishee miituuf hin qabdu. Kanaaf "haati hamtuu hin qabdu" kan jedhamee mammaakama.

4.1.5. Mammaaksota Dandeessuu Ta'uu Isheetiin Cimina Dubartootaa Ibsan.

Mammaaksi Oromoo haala gara garaatiin dubartoota ibsa. Haaluma kanaan mammaaksi dubartiin hunda akka amala isaatti kan dandeessuu akkasumas obsa guddaa kan qabdu ta'uu ishee ibsan hawaasa keessattii jiraachuun isaa yaada oddfkennitonni kennan irraa hubachuun danda'ameera. Armaan gaditti mammaaksonni cimina dubartootaa gama

dandeessuu ta'uu ishitiin ibsan yaada bal'aa wajjiin gaafa 18/07/08 mariigaree jaarsolii (ObboTaammiraat Lataa ,Hurrissaa Taliilaa, Kabbadaa Malkaafi Gaadoo Kumsaa) waliin taasifameen argameedha.

Mammaaksi armaan gadii dubartiin obsa qabaachuu ishee mul'isuuf "Harmeen koo nabaatti, harreen koo nabaatti" jedhe namichi. Mammaaksi kun marii garee jaarsolii waliin18/07/08tti taasifameenobbo Hurrissaa Taliilaa irraa argameedha. Harreen ba'aa namatti ulfaate kan itti fe'ataniidha. Kan dadhabbi ofii waliin itti fe'aman garuu haadha. Haati dhala ishee baay'ee jaalatti kan doofaa doofummaa isaa ilaaltee hin jibbitu. Kan amala gaarii fi yaraa qabus ofirraa hin ariitu. Akkuma "quba ofii ajaahee jedhani ofirraa murani hin gatan" jedhamu san hundumaa akka amala isaanitti dandeessi. Kanaafuu dubartiin hawaasa Oromoo biratti garalaftuu fi gara bal'oo ta'uu isheetiin beekamti.

Mammaaksi armaan gaditis cimina dubartootaa ibsuuf "Haadha fi lafatu nama danda'a" jedhame mammaakame. Mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin gaafa 18/07/08tti taasifameen obbo Gaarradoo Kumsaa irraa argameedha. Mammaaksi kun haadhafi lafa walbira qabee ibsee jira. Akkuma beekamu lafti nama hunda, kan hojjetus, kan hin hojjennes, xiqqaas guddaas, gaariis, badaas baatee kan jiraattuufi jireenyaaf barbaachistuu fi murteessoo ta'uun ishee beekamaadha. Haatis akkuma kana. Dhalachuunis ta'ee kunuunfamanii guddachuuf, quufanii nyaachuu fi xurii ofirraa haquun haadhani. Kanaafuu haati rakkina bal'aa keessatti gahee haadhummaa ishee bahuuf shoora guddaa kan qabduu ta'uu ishee ibsa.

Mammaaksi kun dubartiin hangam obsa akka qadu agarsisuuf "Garaan haadhaa dhaddeefi olla baata." jedhamee mammaakame. Mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin gaafa 18/07/08tti taasifameen obbo Kabbadaa Malkaa irraa argameedha. Dubartiin jireenya ishee keessatti waan badaa yoo mudateellee obsaan garaa bal'achuun dandeesse bira dabartii. "Garaan haadhaa dhadde fi olla baata" ennaa jedhamus, dhaddeen bineensa akkamii akka taate ni beekama. Nafti ishee qoreedha. Kana keessatti waan gadhee dhadde waliin walbiraa qabuun ibsuu fi malee bineensa jechuu isaati miti waan garmal gadhee ta'ee fi ollaanis amala yeraa yoo qabaate obsa guddaa qabaachuu ishee agarsiisa. Waluma galatti mammaaksa kanarraa haatii waan hunda kan obsitu ta'uu ishee hubanna. Mammaaksonni jaarsolii irraa marii gareetiin argaman kun mammaaksi haala kamiin

dubartoota akka ibsuu danda'uufi faayidaa akkamii akka qabu gaafachuun kan argameedha.

4.1.6 Jaalalaafi Kabaja Qabaachuu Haadhaatiin Mamammaaksota Oromoo

Cimina Dubartootaa Ibsan

Dubartiin ijoollee ishiitiin, maatii ishiitiniifi hawaasa keessa jiraattuun jaalalaafi kabaja guddaa qabaachuun ishee nibeekama. Dabalataanis dubartiin haadha dubartiin obboleettiidha, akkasumas dubartiin haadha manaati. Kanarraa kan ka'e dubartiin jaalalaafi kabaja guddaa qabaachuu ishee ragaa odeeffakkennitonni kennan iraa hubachuun danda'ameera. Mammaaksonniifi yaanni bal'aan armaan gaditti ibsame marii garee gaafa 23/07/08 jaarsolii (obbo Baharuu Harsadee, obbo Almaayyoo Isheetuu, obbo Taganee Caalaafi obbo Girmaa Jiruu) waliin waliin taasifameen argameedha. Gaaffiileen marii gareetiif dhiyaatani mammaaksi haala kamiin dubartoota akka ibsuufi akkamitti haamilee dubartootaa cimsuu akka danda'u isaaniif dhiyaateedha.

Mammaaksi kun haati dhala ishee baay'istee akka jaalattuufi ija mararfannaatiin akka ilaaltu agarsisuuf "Haatii mucaa huuqqattuu, naqa lama hin dhungattu." jedhanii mammaaku. Mammaaksi kun marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Baharuu Harsadee irraa argameedha. Dubartiin dhala ishee hunduma caalchistee jaalatti. Baay'iste mararsiifatti. Harkuma ishee keessattuu hin amantu. Jaalala guddaa qabdurraa kan ka'e yeroo lama itti deebiteellee hindhungattu, kunis waan jalaa miidhamu itti fakkaata. Karaa biraatiin haatii dhala ishee huqqataadha jettee hin tuftattu dhala ishee hunda ija tokkoon ilaalti. Akkuma isaan kaan iaalaaltutti ilaalti, kunuunsiti. Kanaafuu haati matii keessattiis nijaalatamti, akkasumas ni jaalatti.

Mammaaksi armaan gadii immoo daa'imman jaalala haadha isaanitiif qaban mul'isudhaaf jecha "Daa'imni haati jalaa duutes, kan haati jalaa bishaan buutes qixuma boo'a" jedhama. Mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Baharuu Harsadee irraa argameedha. Ijoolleen haadhaaf jaalala guddaa qabu. Kanarraa kan ka'e yeroodhumaafuu of biraa dhabuu hin barbaadaan. Yoo haadha isaanii of biraa dhabaan waan jalaa baaddu yookiin jalaa duutu itti fakkaata. Isuma kanarraa kan ka'e kan haatii jalaa bishaan buute qixuma haati jalaa duute boo'a. jeddhame.

Mammaaksa kanarraa kan hubannu haatii jaalala guddaa ijoollee isheetiif qabdurraa kan ka'e ijoolleenis jaalala haadha isaanii waan itti obsan akka hin qabne mul'isa.

Mammaaksi kun haatii qabeenyaan kan himadaalamne ta'uu agarsisuudhaaf jech "Abbaa dureessa irra, haadha hiyyeettii wayya" jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Bahauu Harsadee irraa argameedha. Lafa kana irratti ijoolleedhaaf kan haadha gitu hin jiru. Haatii homaanuu bakka hin buutu. Qabeenyaanis hin madaalamtu. Mammaaksi kunis qabeenya qabaachuu irra haadha qabaachuun akka caalu ibsa. Fakkeenyaaf, ijoolleen haati isaanii irraa duute, abbaan garuu qabeenya qabaatee yoo lubbuudhaan irra jiraate, ijoolleen sun waan haadha hin qabneef gammachuudhaan hin jiraatan. Ijoolleen sun yoo nyaatan, yoo dhugaa, yoo uffatanii fi wanti martinuu yoo isaaniif guutamellee jaalala haadhaa argachuu waan hin dandeenyef gammachuudhaan hin jiraatn. Tarii abbaan haadha biddeenaa ellee itti fidee ijoollee san daran rakkisuu danda'a. Haatii ofii garuu qabeenyallee yoo qabaachuu baatte ciminuma isheettin hojii gara garaa hojjechuun ijoolleen ishee guddisti. Ijoolleen isheetis jaalala haadhaa waan qabaniif gammachuudhaan waliin jiraatu. Kanaaf mammaaksa kana irraa haatii qabeenyaan illee kan bakka hin buune ta'u ishee hubanna.

Mammaaksi birootis jaalala haadhaa ibsuuf "Haadha fi adurree hin dhaanaan" jedhamee mammaakame. Mammaaksi kunis haalum wal fakkaatuun marii garee jarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obboobbo Taganee Caalaa irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti haadhaafi adurree walbira qabuun ibsee jira. Akkuma beekamu beeyillada manaa keessaa adureen ishee takka yoo taatu, ummata biratti kan kabajaa fi kunuunsa gaarii qabduudha. Adurreen boosetti miti. Qulqullina ishee waan eeggattuuf nama waliin manuma keessatti jiraatti. Adurreen mana eegurra dabartee yeroo namni du'eellee kan reefa biratti hidhamti. Haatii keessattuu iloollee ishitiin kabajaafi jaalala guddaa waan qabduuf ilmoo isheetiin hin rukutamtu; safuudha. Haati yoo qabaattees, yoo dhabdees, waanuma feetellee osoo taate kabaja qabdi. Kanaafuu dubartiin hawaasa keessatti kabaja qabaachuu ishee mammaaksi kun haala kanaan ibsee jira.

Armaan gaditti jaala haadhaf qaban mul'isuuf jecha "Haati ofii dullatti hin qabdu." jedhanii mammaaku. Mammaaksi kunis marii gaaree jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Taganee Caalaa irraa argameedha. Haati dhala isheetiif yeroo kamiyyuu haala kamuu keessatti haadhuma. Ilmoon isheetis guddaas ta'ee xiqqaa sadarkaa kamiyyuu keessa yoo jiraate isheedhaaf ilmoodha. Haariiroon haadhafi ilmoo jidduu jiruu kan umriidhaan daanga'u miti. Haatii dulloomteelleen osoo manatti haftee jaalalti isheefi ilmoo ishee jidduu jiru addaan hin citu. Egaa mammaaksa kanarraa wanti hubannuu haatii ilmoo isheetiif baay'ee kan barbaachistuufi jaalalli haadha fi ilmoo umriin illee kan hindaangeessine ta'u isaati .

Haaluma wal fakkaatuun haatii hiyyeettiillee taatu kabaja qabaachuu ishii mul'isuuf jecha "Haatii daalatti hinqabdu" jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Taganee Caalaa irraa argameedha. "Haatii daalatti hinqabdu" yoo jedhu kan qabeenya hin qabne jechuu isaatii. Haatii qabeenya yoo qabaachuu baatteellee, ijoollee ishee akkuma taate taate ni guddistii, nijiraachistii. Ijoollee haadha dhabanii garuu abbaan isaanii kan qabeenya qabuu irra ijoollee haadha qabaatanii harka qalleettii taatee kan lubbuudhaan irra jiraatettuu gammachuudhaan jiraatan. Mammaaksi kun haatii yoo homaallee qabaachuu baatte yookiin qabeenya yoo dhabdes ijoollee isheetiif lubbuudhaan jiraachuun ishee qofti gahaa akka ta'e nu hubachiisa. Kanaaf mitiiree mammaaksi Oromoo 'haatii dhabduu hin qabdu' kan jedhu.

Mammaaksi birootis kan jaalalaafi kabaja haadhaa ibsu "Irbaata haadha ofii hintuffatan" jedhamee mammaakama. Mammaaksi kunis haaluma walfakkaatuun marii gaaree jaarsolii waliingaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Alamaayyoo Isheetuu irraa argameedha. Haatii maati isheetiin yookiin ijoollee isheetiin jaalala guddaa akka qabdu beekamaadha. Wanti haatii namaa gootu hundinuu hintuffatamu. Yoo harkaa waaqabaachuu baattee, waan gaarii ta'e hojjetteelee yoo ijoollee ishee tiif kennuu dadhabde, waanuma humni ishee danda'e hojjettee yoo namaa laatte namatti tola; namas gammachiisa. Kan haatii ofii namaa laatte gaariis haata'u yaraa hintuffatamu. Mammaaksi kuni isuma kana nuu hubachiisa.

Mammaaksi kun jaalalaafi kabaja haadhaa mul'isuuf “Biyyi ofii haada ofiiti “ jedhame. Mammaaksi kunis haaluma walfakkaatuun marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Alamaayyoo Isheetuu irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti biyyaa fi haadha ofii walbira qabuun madaalee jira. Akkuma beekamu wanti hundinuu kan toluufi kan bareedu biyya ofii keessa yoo jiraataniidha. Namni akka barbaadetti kan dubbatu , yoo nyaate kan qufuu, yoo uffatte kan irra bareedu, yoo dubbate dubbiin isaa kan toluu, mirga guutuu qabaatee yeroo barbaade bahee, yeroo barbaade galu biyya ofii keessatti .Walumaagalatti gammachuunis ta’e gaddi kan tolu biyya ofiitiin. Haati ofiitis akkuma kana waan hunda kan dandeechuudha. Nyaatanii quufuun yeroo hunda gammachuudhaan burraaqani kan jiraatan, dadhabbina ofii kan ittiin dhokfatan haadhaan. Mammaaksi kun waay’ee haadha yaada bal’aa of keessattii qabata. Biyyii bal’aadha waan hedduu ofkeessatti qabatti. Haatii ofiitiis akkuma sana jennee gabaabsinee kaa’u wayya.

4.1.7 “ Mammaaksota Oromoo Kabaja Dubartoonni Namaaf Qabaniifi Namni Isaanif Qabu Ibsan.

Haatii manaafi abbaan manaa mana tokko keessatti ennaa waliin jiraatan walkabajani jaalalaan waliin akka jiraatan mammaaksonnii ibsan hawaasa keessattii jiraachuun isaani ragaan odeefkennitotaraa argame ibseera. Haaluma kanaan mammaaksonni armaan gadi marii garee jarsolii (Obbo Baharuu Harsadee, Alamaayyoo Isheetuu, Taganee Caalaafi Girmaa jiruu) waliin 23/07/08 taasifameen kan argameedha.

Mammaaksi kun kabaja dubartiin abbaa manaa isheetiif qabdu mul'isuuf. “Dubartiin ofii isheetii qooqxii dhirsa soortii” jedhamee mammaakame. Mammaaksi kun marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Alamaayyoo Isheetuu irraa argameedha. Cimina dubartiin ittiin beekamtu keessaa inni tokko jaalala guddaa abbaa mana ishiitiif qabduudha. Yeroo baay’ee abbaa manaa ishee haala gaariin soorti, waan nyaate quufu itti hinfakkaatu. Kanaaf ofii ishee dura abbaa manaa isheef yaaddi. Ergaan mammaaksa kana niitiin ofii hagabuu bultees akka dhirsi nyaatu kan gootu ta’uu mul’isa. Kanaaf dubartiin abbaa manaa ishee tiif jaalalaafi kabaja guddaa qabaachuu ishee kan agarsiisuudha. Kana malees dhirsaafi niitiin jireenya isaanii keessatti akka waliif yaadaniifi wal kabajan agarsisa.

Mammaaksi kun haatii manaa abbaa manaa ishiitiif ulfina qabaachuu ishee mul'isuuf "Dhirsaa kabajuu haati manaa garaa keessatti taajjabdi." jedhamee mammaakama. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin taasifameen gaafa 23/07/08tti obbo Taganee Caalaa irraa argameedha. Dhirsaa fi niitiin jireenya isaanii keessatti ennaa waliin jiraatan jaalalaafi walkabajuudhaan waliin jiraachuu qabu. Dhugaan waa'ee jaalalaafi kabaja haadha manaa fi abbaa manaa gidduu jiru essumattuu abbaan manaa kabajamuu haatii manaa immoo jaalatamuu kan barbaadan ta'uu isaanii kan mul'isuudha. Dubartiin abbaa manaa ishee waan kabajjuuf yoo inni rakkinaafi hanqina qabaatellee mufachuu ishees ta'ee rakkoolee ishee baafttee itti hin himtu. waan hunda garaatti qabatti. Wanti isheen kana goteef aarii yookiin komii garaa ishee itti mul'iste isa mufachiisurra ofuma isheetii miidhamuu filatti kunis kan agarsiisu isaaf yaaduufi ulfina kennuu isheeti.

Mammaaksi kunis dubartiin hawaasa keessatti kabaja qabaachuu ishee agarsisuuf "Niitiin qotiyyoo qonnaa miti walii hin ergisan" jedhamee mammaakame. Mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Girmaa Jiruu irraa argameedha. Akka aadaa oromooti meeshaa walii ergisan malee niitii ofii namaa hin ergisan. Hin ergisan jechuun namaa hin keennan jechuudha. Ummata Oromoo biratti dhirsaa fi niitiin kan waliti. Walkabajani, waliif amanamani jiraachutu isaanirraa eegama. Kanaaf dhiirriis ta'ee dubartiin mana isaanis haata'u kan namoota biroo kabajuu qabu. Mammaaksa kun addunyaa si'annaa keessatti kan barbaadamuufi bu'aa guddaa kan qabuudha. Kanaafuu dubartiin hawaasa biratti kabaja guddaa qabaachuu ishii ibsa. Mammaaksa kanarraa kan hubannu dubartiin akka horii kan hin ergifamnee fi kabaja qabaachu ishiiti.

Haatii manaa abbaa manaa isheetiif ulfina ta'u ishee agarsisuuf "Niitii gaariin dhirsaa kafaan." jedhamee mammaakama. Wantoota bu'uura jireenyaa keessaa tokko uffata. Haaluma wal fakkaatuun mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Girmaa Jiruu irraa argameedha. Uffanni jalqaba qullaa namaa dhoksuuf uffatama. Itti ansuun immoo, bareedinaaf uffatama. Haatii manaatis dhirsaa isheetiif akkuma kana. Fedhii bu'uura dhala namaa kan ta'e keessaa tokko kafana yookiin uffata. Kafanni qullaa namaa dhoksa, qorraa fi rooba akkasumas aduu namarraa dhoorka. Haati manaas nama hundumarra abbaa manaa isheeti anuudhaan guyyaa rakkinaatis ta'ee

guyyaa biraa, akkasumas gaddaa fi gammachuu keessatti kan cinaa dhaabbattu, gargaartuufi waliin hirmaattuudha. Kanaafuu dubartoonni icciitii abbaa warraa isaanii eeguudhaan bu'aa ba'ii jireenya kamu keessatti cinaa dhaabbachuun jaalalaafi kabaja isaanif qaban mul'isu. Mammaaksi kunis isuma kana nu hubachiisa. Dubartiin yoo abbaa manaa ishee waliin deemtu isheefiis isaafis bareedina ulfinas.

Mammaaksi kun haatii manaa abbaa manaa isheetiif ulfina qabaachuu ibsuuf “Haatii manaa abbaa manaa isheetiif gaachana” jedhamee mammaakammme. Mammaaksi kunis haaluma wal fakkaatuun marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti obbo Girmaa Jiruu waliin taasifameen argameedha. Akkuma beekamu hawaasa keessatti abbaan manaa haadha manaa waliin ennaa deemuu fi haatii manaa abbaa manaa ishee waliin ennaa deeman kabaja qabu. Haati manaa abbaa manaa isheetiif gaachana ennaa jedhamus haati manaa abbaa manaatiif miidhagina yookiin bareedina jechuudha. Gama biraatiin jireenya isaanii keessatti walgargaaruudhaan tokko isa birootiif irkoo ta'ee jiraata. Jiruufi jireenya isaanitiis walgargaaruun yaadaan wal hubatanii jiraachuu isaanitis ibsa. Kana malees niitiin dhirsaan kabajamtii akkasumas dhirsis haadha manaatiin kabajamuu isaa agarsiia.

Mammaaksi kun dubartiin abbaa manaa isheetiif kabajamtuu ta'uu ishee mul'isuuf "Niitiin dhirsaa salphoo hin qabdu" jedhamee mammaakkama. Mammaaksi kunis haaluma walfakkaatuun marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Babaruu Harsadee irraa argameedha. Dubartiin dhirsaa yookiin abbaa mana isheetiif kabajamtuudha. Dubartiin abbaa manaa isheetiif yoo beektees, wallaaltes, bareeddes, akkasumas fakkistelle isaaf salphoo hinqabdu. Inni tokko isa kaan tuftachuu hin qabu. Walkabajanii waliin jiraachuu qaban. Namni biiraatis dubartii dhirsaa waliin deemtu ykn dhirsaa qabdu nikabaja. Kana jechuun garuu dubartiin abbaa manaa hinqabne kabaja hin qabudu jechuumiti.

Mammaaksi kunis dubartiin kabajamtuu ta'uu ishii ibsuuf “Dubartiin dhirsaa ulfina.” jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis marii garee jaarsolii waliingaafa 23/07/08tti taasifameenobbo Baharuu Harsadee irraa argameedha. Hawaasa keessatti dhiirrii haadha manaa qabu ulfina yookiin kabaja guddaa qaba. Inni kun abbaan manaa haadha manaatiin kabajamuu isaa akkaasumas osoo dargaggeessa ta'eellee akka nama guddaatti ilaalamuu isaa mul'isa. Kana qofa osoo hin taane dhiirri tokko kophaa

isaa ennaa jiraatu osoo keessummaan tasa itti dhufe manni isaa duwwaa waan ta'uuf qaana'uu danda'a. Yoo niitii qabaate garuu dubartiin yeroo hunda of eeggannoodhaan waan jiraattuuf yoo keessummaan itti dhufe illee abbaan manaa hin qaana'u. Dubartiin jireenya abbaa manaa ishee waliin taasistu keessatii hanqina abbaan manaa ishee qabullee ni guutti. Kanaafuu abbaan manaa hadha manaa isaatiin ulfina argate kan jedhamuuf.

Mammaaksi Oromoos, "namtichi haadha manaa hin qabne, nama kabaja hin qabne" jedha. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis marii garee jaarsolii walin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Girmaa Jiruu irraa argameedha. Haatii manaa icciitii mana isheefi abbaa manaa ishee akka dhoksitu mul'isuuf mammaaksi "Haatii manaa uffata keessaati" jedhame mammaakame. Mammaaksi kun haadha manaafi uffata keessaa wal bira qabe ibsa. Uffata keessaa jechuun rakkina namaa hunda kan haguugudha. Akkasumas uffanni keessaa kan jalqaba rakkina namaa dhoksuudha. Haatii manaatis akkuma kana jechuudha. Haatii manaa dhirsa dura kan jireenya isaani keessatti rakkoolee jiran kan dura argituu fi dhaqabduudha. Rakkoolee jiran kana ilaaltus, beektus kan nama biraatti dabarsitee hin himneedha. Akkuma uffata keessaa achumatti ukkaamsitee qabatti. Haati manaa abbaa manaa ishee waliin yeroo jiraattu, jireenya isaanii gaariis ta'e yaraa, abbaan manaa ishee amalli isaa gaariis ta'ee gadhee, akkasumas nyaatani bulanis, nyaachuu baatanis kan beektuu isheedha waanta'eef hunda dandeesse jiraatti. Mammaaksi kunis isuma kana mirkaneessa.

Mammaaksi kabaja dubartiif godhamuu qabu agarsiisuufis, "Dubartii dura Laga hin ce'an" jedhamee mammaakama. Mammaaksi kunis haaluma walfakkaatuun marii garee jaarsolii waliin gaafa 23/07/08tti taasifameen obbo Girmaa Jiruu irraa argameedha. Sabni Oromoo safuufi safeeffannaa akkasumas aadaa mataa isaa qaba. Aadaa sabni kun qabu keessaa tokko wal kabajuudha. Kabaja kanas haala garagaraatiin mul'isa. Aadaa ummata Oromoo keessatti dubartiin deessuudha, beektuudhas, jedhamee waan beekamuuf sabni kun dubartootaaf kabaja guddaa qaba. Kabaja dubartootaaf qabu kana yoo ibsus, "dubartii dura laga hin ce'an" jedhe mammaaka. Dabalataanis, dubartii dura hindeeman, jechuun kabaja dubartootaaf qabu ibsa.

4.1.8 Gama Hoggansaatiin Mammaaksota Oromoo Cimina Dubartootaa Ibsan

Mammaaksi Oromoo dubartootaa haala garagaraatiin ibsa. Yaannii odeeffkennitotaraa argame akka ibsuti hoggansaan dubartiin ijannoo cimaa qabaachuun ishee hubatameera. Dubartiin maatii ishee, mana ishee darbees biyyas hogganuu akka dandeessu ragaan odeeffkennitootarraa argame ibseera. Haaluma kanaan, mammaaksonni yaada kana nuuf mirkaneessan gaafa 25/07/08 bakka jaarsummaan dhirsaa fi niitii itti gaggeeffamerraan argaman akka armaan gaditti qaaceffamaniiru. jaarsoliinis, obbo Zannabaa Tulluu, obbo Kaasaahun Lataafi obbo Hayilee Abbooyyeeti.

Dubartiin dandeettii hoggansaa akka qabdu kan ibsu, mammaaksa "Yeroon walqixxummaadha, koottuu biyya bulchina" jettee niitiin jedhamee mammaakama. Mammaaksi kun afgaaffi jaarsolii jaarsummaa ta'an waliingaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Hayilee Abbooyye irraa argameedha. Hawaasa keessatti dubartoonni hojii hojjetan hunda of eeggannoodhaan akka hojjetan dhugaa mul'atuudha. Fakkeenyaaf, maatii isaanii seeraan bulchuu, mana isaani hogganuu fi k.k.f kaasuun nidanda'ama. Kana malees, durillee yoo bal'inaan jiraachuu baate, yeroo ammaa waajjiiraalee gara garaa keessatti hojii gaggeessummaa hojjechaa akka jiran beekamaadha. Kanarra darbee amma amma sadarkaa biyyaatiin dubartoonni biyya bulchaa jiran jiru. Dubartoonni carraa hojii hojjechuu yoo dhaban malee dandeettii hojii hojjechuu ni qabu. Mammaaksi kunis isuma kana nubarsiisa. Mammaaksi armaan gadiitis kan cimina dubartootaa ibsuudha.

4.1.9 Mammaaksota Oromoo dubartiin barbaachistuu ta'uu ishee ibsan.

Mammaaksonnii dubartiin maatii isheetiif, ijjoolllee isheetiif, mana isheetiif, abbaa manaa isheetiif, akkasumas biyyaaf barbaachistuu ta'uu ishee ibsan hawaasa keessatti akka jiran ragaa odeeffkennitotarraa argameen hubachuun danda'ameera. Haalum kanaan, mammaaksonnifi yaanni bal'aan armaan gadii jaarsummaa dhirsaa fi niitiin iddoo gaggeeffametti gaafa 25/07/08 argamee. "Bishaanii fi haatii badduu hin qabu", Mammaaksa kanas afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Zannabaa Tulluu irraa argameedha. mammaaksa kana keessatti haadhaa fi bishaan walbirra qabe ibsee jira. Akkuma beekamu bishaan lubbu qabeenyii

hunduuf barbaachisaadha. Lubbuu qabeeyyiin hundi jiraachuuf bishaan argachuu qaban. Bishaan mana keessatti faayidaa hedduu qaba. Namni nyaata malee guyyaa muraasa jiraachuu danda’a. Garuu, bishaan dhabee yeroo muraasa qofa lubbuun tura. Kana jechuun bishaan lubbu qabeeyyii hundaaf barbaachisa qofa osoo hin taane murteessaadha. Haatis, akkuma kana. Haatii huqqattuus tatuu, qabaatuus, dhabduus, ilmoo isheetiif lubbuun jiraachuu qabdi; ilmoon haadha hin qabne uffattu itti hin hoo’u, nyaattus itti hin goru daalachooftee deemti .Walumaa galaatti ilmoon dhaadha hin qabne jireenya ishee keessatti gammachuu hin qabdu . Kanaaf haatii waan barbaadde osoo taatee ilmoo isheetiif barbaachstuudha.

Mammaaksi kun jiraachuu dhabuun haadhaa hangam akka nama miidhu agarsiisuuf jecha “Duutii haadhaafi teessumni dhagaa turee namatti dhagahama” jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun jaarsolii jaarsummaa taa’an walii afgaaffii gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Zannabaa Tulluu irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti du’a haadhaatiifi teessuma dhagaa walbira qabee ibsee jira. Haati yoo nama jalaa duute baattalatti wanti rakkisaa ta’e tokko mul’achuu dhiisuu danda’a. Garuu haatii ilmoo isheetiif waan hunda. Ilmoo ishee akka amala isaanitti kan qabattu, yoo beela’an nyaachistee, daara baastee wajjin rakkattee daaraa fakkaattee kan guddistu haadha. Booddee garuu waantoonni kunniin hundinuu namatti hir’achuu waan danda’aniif awaatuma namatti dhagahamuu isaa ibsa. Haatii ilmoo isheetiif lubuudhaan jirtu ijoollee isheetiif waan hunda ennaa guuttuuf, ijoolleen haadha hin qabne immoo yammuu rakkatan itti dhagahama. Ijoolleen haadha hinqabne waan hedduutu itti hir’ata. Teessumni dhagaatis jalqaba yoo irra taa’an homaa namatii hin fakkaatu. Xinnoo turee garuu nafa namaa seenuun quuqaan isaa nama hin teechisu. Mammaaksi kunis isuma kana dhugoomsa.

Mammaaksi kunis haati hangam akka barbaachistu ibsuuf “Gubanni miilaafi duutii haadhaa awaatuma namattii dhagahama” jedhamee mammaakame. Mammaaksi kunis haaluma walfakkaatuu afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa’an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Zannabaa Tulluu irraa argameedha. Maammaaksi kun gubata miilaafi du’a haadhaa walbira qabee jira. Gubanni miilaa keessattuu gubanii faana miila keessa yeroo jalqaba gubatan dhukkubbiin baay’een jiraachuu dhiisuu danda’a. Garuu, bubbulaa

turaa ennaa deemu, madaan isaa fayyuu didee itti cimaa adeemamuun nama rakkisa. Dirqama nyaachuuf hojjechuun ni barbaachisa. Hojjechuuf immoo milaan dhaabbatani deemu. Duutii haadhaatis akkuma isa kanaati. Ture bubbulee wanti duraan haati sun ijoollee isheetiif gootuu yoo hafuu ijoolleen sun baay'ee itti dhagahama. Gammachuu fi jaalala haadhaa dhabuun isaanitis isaan miidha. Walumaa galatti, haatii barbaachistuu ta'uu isheefi duutii isheellee kan nama miidhu ta'u isa ibsa.

Mammaaksi armaan gadiitis barbaachisummaa haadhaa ibsuuf "Haadha fi maqaa hinjijjiran" jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gafa 25/07/08tti taasifameen obbo Zannabaa Tulluu irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti haadhaafi maqaa walbira qabee ibsee jira. Namni harmee isaa homaanuu geeddaruu hindanda'u. Haati ofii qabduus, dhabdus, waanuma fedhellee osoo taatee haadha biraatiin hin jijjiramtu; bakkas hin buutu. Haati ambaa haadhuma ambaati. Maqaan isheetuu hin tolu. Akka haadha ofii wantii namaa ta'u hin jiru. Haadha ofii waanuma tokkoonillee jijjiiruun akkasumas bakka buufachuu akka hindanda'amne hubanna.

Mammaaksi kun dubartiin jireenya keessatti murteessaa ta'uu ishiitiif "Dhiirrii haadha manaa hin qabneefi abiddi barbaddaa hin qabne tokko" jedhamee mammaakame. Akka mammaaksa kanaatti dhiira haadha manaa hinqabnee fi abidda barbaadaa hin qabane walbira qabnee haa ilaalu. Abiddi barbadaa hinqabne homaa faayidaa kan hin qabnee fi waanuma tokkolee hojjechuu kan hin dandeenye dha. Dhiira haadha manaa hinqabne immoo kallatti hedduutiin ilaalu dandeenya. Dhiirrii haadha manaa hinqabne manni isaa akka duwwaa ta'etti lakkaawama. Manni isaa hin ho'u hin tolus. Namni akkasii yeroo hunda koo'ummaatu itti dagahama. Dhiirrii haadha manaa hinqabne guutuumiti. Namni lama ta'e mana tokko keessatti yoo jiraate yoo xinnaate yaadaanillee walgargaara waan ta'eef xiinoo ishee bayyanata argata. Keessattuu, mammaaksi kun dhiirrii haadha manaa hinqabneefi abidda barbaadaa hinqabne tokko godhee teechiisuun isaa, akkumaa abiddi barbadaa hin qabne sun faayidaa hin qabne dhiirrii haadha manaa hin qabnees sanyii isaallee bakka buufachuu akka hindandeenye nuttii agarsiisa. Gabaabumatti mammaaksa kana akka namni harki tokko irraa citetti ilaaluunis nidanda'ama. Sababani isaatis harki tokko kopha isaa hojii bu'a qabeessa ta'e hojjechuu hin danda'u.

Haati maatiifi mana isheetiif barbaachistuu ta'uu ishee agarsiisuuf "Ilmoon haadha malee, mana utubaa maleeti" jedhamee mammaakame. Mammaaksi kun afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Hayilee Abbooyyee waliin taasifameen argameedha. Manni utubamee kan dhaabbatu utubaadhan. Utubaa malee manni hin ijaarramu. Sababani isaatis dhaabbachuu waan hin dandeenyeef. Egaa akkuma manni utubaa male hidhaabbanne kana ilmoonis haadha malee guddachuun yookiin jiraachuun rakkisaadha. Ilmoon haatii irra hin jirre nidaartii, nibeeloftii, namni biraatis hin jaalatu. Namni sassaabee bakka tokkotti isaan teechisu hin jiru. Waan isaaniif barbaachisu yeroodhaan akka haadha isaanitti kan isaaniif kennu hinjiru. Walumaagalatti, ilmoon haadha hinqabne waan ishee hintolu. Ilmaan haadha malees hin miidhagdus jedhama. Mammaaksi kunis isuma kana nuhubachiisa.

Mammaaksi kunis cimina dubartootaa ibsuf “Dhiira cimaa duuba, dubartii cimtuun jirti” jedhama. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Hayilee Abbooyyee irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti dhiira cimna kan jedhe teechise mana jireenya gaarii, qananiifi qabeenya gaarii qabu jechuudha. Qabeenyi sun kan argame yookiin jireenya gaarii jiraachuu kan danda'aniif waan dhiirri cimaa ta'eef qofa osoo hin taane kan hojiin ishee namatti yookiin alatti bahee hin mul'anne, garuu dubartiin cimtuun takka isa duuba jiraachuu ishee agarsiisa.

Mammaaksi armaan gadiitis dubartii malee qa'een akka hin tolle ibsuuf "Dubartii fi loon malee qa'een hintolu." jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Hayilee Abbooyyee irraa argameedha. Hawaasa Oromoo biratti loon bakka guddaa qabu. Hawaasa keessatti jiruun namaa kan madaalamuu loon inni qabuun. Ummannis loon isaa baay'ee jaalata. Yoo rakkatu gurguratee rakkoo isaa ittiin fura; aannan, fooniifi wantoota kana fakkaatan waan irraa argatuuf namni loon qabu qananiidhaan jiraata. Qee'een loon keessa jirus hin qorru. Akkuma isa kanaa qe'een dubartiin keessa hin jirre ennaa itti deeman osoo keessa hin seeniin alumaan beeksisa. Qee'een dubartiin keessa hin jirre mannis ona, mana hin fakkaatu namatti hin tolu. Walumaa galatti mammaaksi kunis isuma kana ibsuudhaaf mammaakamee jira.

Mammaaksi kunis dubartiin hangam mana ishiitiif murteessaa akka taatee ibsuuf "Manni dubartiin keessa hin jirre hin tolu." jedhamee mammaakame. Mammaaksi kun afgaaffijaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Hayilee Abbooyyee irraa argameedha. Mammaaksi kun dubartiin hangam barbachistuu akka taate agarsiisa. Manni, mana citaas haata'u qorqoorroo, gamoo guddaas haata'u, yoo dubartiin keessa jiraachuu baatte namatti hin tolu. Gam biraatiin mammaaksi kun dhiirrii kophaa isaa mana keessa osoo jiraate gati hinqabu. Akkuma ona keessa jiraatetti lakkaa'ama. Kanaafuu manni akka mana fakkaatuufi akka ho'u dubartiin jiraachuu qabdi. Waanuma fedhellee osoo ta'e manni dubartiin keessaa jirtu ni beeksisa. Kunisa manni sun namatti tola nibareeda akkasumas mana mana urgaaa'a, kan dubartiin keessa hin jirre garuu hin tolu. Mammaaksi kunis isuma kana ibsa.

Mammaaksi armaan gaditti jiru cimina dubarti ibsuuf "Buddeenni ittoo hin qabnee fi manni dubartiin keessa hin jirre tokko" jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Hayilee Abbooyyee irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti buddeena ittoo hinqabneefi mana dubartiin keessa hin jirre walbira qabee ibsee jira. Egaa biddeenni ittoo hinqabne nyaatanillee kan garaatti nama hin buune akkasumas hanga fedhanillee osoo nyaataan kan nama hin qubsineedha. Faallaa isa kanaatiin immoo buddeenni ittoo qabu yoo nyaatan beela nama baasa. Manni dubartiin keessa hin jirre garuu akkuma buddeena ittoo maleeti. Kana jechuun manni sun hin ho'u, hin tolu, hin bareedus akkasumas osoo dhiirri keesaa jiru ona fakkaata. Mammaaksi kunis isuma kaan nuuf mirkaneessa.

Mammaaksi armaan gadii haati ilmoo ishiitiif hundaa ol ta'uu ishii agarsiisuuf jecha "Harkii ofii haadha ofiiti" jedhanii mammaakan. Mammaaksi kunis afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Kaasaahuun Lataa irraa argameedha. Mammaaksi kun harka afiitti fi haadha ofii wal bira qabee ibsee jira. Harki ofii harkuma ofiiti waan argate kan abbaadhaaf laatudha. Harki namaa garuu of dursee gara nama biraatii dabarsee hin kennu. Keessattuu yeroo rakkoo hundumtuu waan argate garuma mataa ofiitti qabata malee nama biraatti dabarsee hin laatu. Haati ofii garuu akkas miti. Yoo haati waa argatte qabatee gara ilmoo isheetti kaatti malee ofii kootiif hin jettu.

Haati erga ijoolle ishee qubsitee booda of yaadatti. Dursa ijoollee isheetiif kenniti. Yoo haati qabaatte ijoolleenis niargatti. Kanaaf harki ofii haadha ofiiti kan jedhameef. Mammaaksa kanarraayis isuma kana hubanna.

Mammaaksi itti aanee jirus cimina dubartootaa ibsuuf, “ Mukni baala malee, manni dubartii malee hin miidhaguu” jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi armaan gadiis afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti obbo Kaasaahuun Lataa irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti “Muka baala malee” kan jedhu yoo ilaalle, mukani baala hin qabne mukayyuu hin fakkaatu , hin bareedus. Muknii kun yaada dhaabbatee jira malee baala waan hinqabneef namafis ta'ee horridhaaf gaaddisallee hin ta'u. Mukni baala hin qabne hin babal'atus, dame baay'ees hinqabu. Kana malees, ijattis namatti hin tolu, lalisaa miti. Manni dubartiin keessaa hin jirrees akkuma isa kanaati. Yaaduma manni dhaabbata malee keessi isaa ona. Manni dubartiin keessa hin jirre hin ho'us, hin tolus, akkasumas hin bareedu. Mammaaksa kanarraayis isuma kana hubanna. Dabalataanis jireenya keessatti dubartiin murteessaa fi barbaachistuu ta'uu ishee hubanna.

Mammaaksi kunis, cimina dubartootaa kan ibsuudha. “Dubartiin bara rakkoo rakkoo nama baasti” jedhama. Haaluma walfakkaatuu mammaaksi kunis afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obboo Kaasaahuun Lataa irraa argameedha. Dubartiin dhiira caalaa maatii isheen horte keessatti akkasumas maatii ishee dhalfateef baay'ee barbaachistuudha. Keessattuu, yeroo barri hammaate abbaan ijoollee isaa gatee baqachuu danda'a. Haatii garuu akkuma taate taatee baala cuunfiteellee ta'u ijoollee ishee bara sana baasti. Kana malees, haalii fi abbaan ishee yoo rakkatanillee ilma dhiiraa caalaa yoo abbaan manaa ishee eeyyamamaa ta'u baateellee dhoksitee warra ishee gargaaruun bara rakkoo baasti warri dubartii yeroo baay'ee ennaa rakkatan intala isaanitti dagalfatani rakkoo isani dabarfatu kunis cimina isheen qabduufi maatiifi warra isheetiif hangam akka barbaachistu ibsa.

Dubartiin hangama cimtuu akka taate ibsuuf mammaaksi “Dubartii fi lafatu nama keessa” jedhamee mammaakama. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis afgaaffii jaarsolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Kaasaahuun Lataa irraa argameedha. Mammaaksa kana keessatti dubartii fi lafti wal fakkeeffamaniiru.

Akkuma beekamu osoo laftii jiraachuu baate namnis hinjiraatu yookiin hin uumamu ture. Sababani isaatis lafti waan ishiidhaaf kennaa deebistee namaa kenniti. Lafa irratti facaafatanii waa argatu. Namni yoo jabaatee hojjete baruma tokkoon lafaan hiyyuummaa keessaa bahuu danda'a. Kanaafuu jireenya dhala namaa keessatti lafti barbaachisaadha. Gama biraatiin dubartii yoo ilaalle akkuma lafti waa biqilchite namaa kennitu isheenis sanyiin namaa akka hin banne taasisti. Dabalataanis, ijoolleen dhalatan sunis hojjetani warra isaanii hiyyuummaa keessaa baasuu danda'uu. Isuma kana cimsuuf, mammaaksi Oromootis “Ijoolleedhaan namaa dabarti” jedha. Kallatti biraatiin mammaaksa kana yoo ilaalle dubartiin nama cabaa yookiin huqqataa garmalee miidhames soorteefi nyaachiste nama fakkesiti yookiin lafaa kaasti ergaa jedhus dabarsa.

“Haati utubaa manaati abbaan muka dagaleeti ” jedhama, Mammaaksi kunis afgaaffii jaarsoolii jaarsummaa taa'an waliin gaafa 25/07/08tti taasifameen obbo Kaasaahuun Lataa irraa argameedha. Manni utubaa malee hin dhaabbatu. Mammaaksa kana keessatti haati manaa utubaatti fakkeeffamtee dhiyaattee jirtii. Abbaan manaa dagalee manaati fakkeeffamuun isaa ittigaafatamummaa qabaachuu isaa agarsiisa. Gahee hojii ilaalchisee hojiin mana keessaa kan haadhaa ta'uu isaa fi kan alaa immoo kan dhiiraa ta'uu isaa ibsa. Mammaaksi kunis manni dubartii malee akka hin dhaabbannee fi hintole addeessa. Kanaafuu, ummanni Oromoo mammaaksa kanaan dubartiin bu'uura yookiin hundee manaa fi maatii ishee ta'uu ishee mirkaneessa. Lachan isaani garuu walqixxeetti barbaachisu. Waliin ta'aan mana isaanii kan dhaabanii fi gaggeessaniidha.

Mammaaksi kun dubartiin dhiirsaaf barbaachisaa akka taate ibsuuf jecha “Haadha manaa malee abiddi hin boba'u” jedhamee mammaakame. Manni dubartiin keessa hinjirre hin hoo'u. Namaattis hin tolu. Manni dubartiidhaan tola yookiin miidhaga. Manni dhiirrii qofti keessa jiru kanaan beekama mana mana hin jedhu. Akka mammaaksa kanaatiin dubartii malee manii akka hin dhaabbannee mulisa.

4.1.10 Mammaaksota Oromoo Cimina Dubartiin Beektuu Ta'uu Ishee Ibsan.

Mammaaksonni dubartiin jiruufi jireenya ishee keesstii hawaasa keessa jiraattuu keessatti akkasumas, maatii bulchitu keessatii barattee miti osoo barachuu baatteellee beekumsa qabaachuu ishee ragaa odeeff kennitonni kennan iraa hubachuun danda'aameera.

Beekumsi dubartiin qabdu kan ishee qofa osoo hin taane nama biraallee kan gargaaru ta'uun isaa hubatameera. Mammaaksonniifi yaannii bal'aan armaan gadii gaafa 07/07/08 afgaaffii Ittii Gaafatamtuu Dhimma Dubartootaa kan ta'an adde Daraash Shuumii iraa kan argameedha.

Mammaaksi kun cimina dubartootaa gama beekumsaatiin ibsuuf “Haati intala koo barsiise jennaan, abbaan ilma koo barsiise” jedhamee mammaakame. Akkuma beekamu hawaasa keessaa gartokkeen dubartoota ta'uun isaanii ni beekama. Dubartiin takka yoo baratte yokiin beekumsa yoo qabaatte mana ishee keessatti namoota jiran hunda barsiisuu dandeessi. Beekumsa qabdu sanaan namoota biroo sirreessuufi jijjiruu ni dandeessi. Mammaaksa kanarraayis yoo haati intala ishee barsiiste, abbaanis alkallattiidaan ilma isaa akka barssiifate hubanna. Mucaan kun beekumsa yookaan barumsa obbolettirraa argachuu akka danda’u agarsiisa.

Mammaaksi itti aanee jirus cimina dubartootaa ibsa. “Dubartii barsiisuun hawaasa barsiisuudha.”Mammaaksi kunis afgaaffii Itti Gaafatamtuu Dhimma Dubartootaa Adde Daraash Shuumii waliin gaafa 07/07/08tti taasifameen argameedha.

Baay’ina ummataa keessaa walakkaan isaani shamarran ta'uun isaasni ni beekama. Dubartoonni ummata keessa jiraataan keessatti maatii bal’aa gaggeessan. Dubartii barsiisuun hawaasa barsiisuudha jechuun, dubartiin takka yoo baratte hawaasa keessa jiraattu sana barsiisuu yookaan jijjiiruu danda’uu ishee mul’isa. Gama biraattin, mana tokko keessatti namoonni shan osoo jiraatanii fi haati baratte osoo jiraatte namoota shan san barsiisuu dandeessi. Mammaaksi kunis ergaadhuma kana dabarsa.

Dhumarrattis, mammaaksi itti aanee jirus cimina dubartootaa ibsuuf "Dubartii se’eettiin dabeessa goota taasisti" jedhamee mammaakame. Haaluma walfakkaatuun mammaaksi kunis afgaaffii Itti Gaafatamtuu Dhimma Dubartootaa waliin gaafa 07/07/08tti taasifameen Adde Daraash Shuumii irraa argameedha. Akkuma beekamu hawaasni Oromoo nama hojiidhaaf kaka'uumsa qabu, jaalata malee dabeessa hin jaalatu. Dabeessi hojiidhaaf kaka’umsa hinqabu akkasumas ni rincica. Dabeessi bifa isa qofa miidhagsee mul'achuu barbaada. Namni akkasii immoo hawaasa keessatti fudhatama hin qabu. Nama kana sirreessuufi hojiitti galchuuf dubartiin beekumsaa fi si’ayina qabduu barbaachisa. Dubartiin se’eettiin yoo bira jiraatte, hojiilee inni hojjechuuf harkifatu kana hojjechuun

dura deemtee malaafi beekumsa isheetiin itti mul'isti. Innis onneee argachuudhan hojiitti galuu danda'a. Dubartiin hojiidhaaf kutattuu waan taateef, dabeessa hojiidhaf kakaasti, ni gorsitin, nijajjabessiti, nigotomsiti. Mammaakni kunis kanuma agarsiisuudhaaf mammaakame.

BOQONNAA SHAN: CUUNFAAFI YABOO

Boqonnaan kun dhimmoota lama irratti xiyyeeffata. Inni duraa cuunfaa argannichaa kan dhiheessu yemmu ta'u inni lammataa yaboodha.

5.1 Cuunfaa

Ragaalee fi Odeeffannoon qorannoo kanaaf ta'an walitti guuruun qaacceeffamanii ibsamaniirraa yaadoleen armaan gadii akka cuunfaatti kaa'amanii jiru. Jireenya hawaasaa keessatti wantoonni hedduun jiraachuu danda'u. Wantoota hawaasa waliin walitti hidhata qaban keessaa tkko afoola. Afoolli afaaniin kan dhiyaatuufi kan raawwatu ibsituu aadaati. Afoolli haala jireenya hawaasa tokko murteessuufi kuufama beekumsaa kan fuulduraatti hawaasaa fuudhee deemu ta'uu isaa hubanna. Afoolli aadaa, duudhaa, safuu, ogummaa, falaasama, amantaa, seenaa, ilaalcha, beekumsa uummataa, mudannoowwaniifi muuxannoowwan afaanii gochaan dhalootarraa dhalootatti darbaa kan dhufeefi ammas darbaa kan jiru kalaqa hawaasaati. Afoolli gooroowwan xixiqqaa baay'ee ofkeessatti qabata. Fakkeenyaaf, kan akka durdurii, geerarsa, hibboo, ciigoo, jechama, faaruu loonii, mammaaksaafi kan kana fakkaataniidha.

Mammaaksidamee afoolaa keessaa isa tokko ta'ee afaaniin dhalootarraa dhalootattikan darbuudha. Mammaaksi yoomessa ittiin mammaakamuu qaba. Kana malees mammaaksi amala garagaraa qaba. Fakkeenyaaf, uummatummaa, jijjiiramummuu, yoomessa, lufummaafi kan kana fakkaatan kaasuun nidanda'ama.

Kaayyoon gooroo qorannoo kanaa mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan qaacceessuudha. Kunis mammaaksi Oromoo haala kamiin dubartaata ibsuu akka danda'u qabiyyee isaatiin qooduun qaacceessuun adda baasuudha. Kanamalees odeefkennoon odeefkennitootaraa afgaaffii, marii gareefi sakatta'a galmeetiin argamee qaacceeffameerraa hubachuun akka danda'ametti mammaaksi Oromoo haala garagaraatiin cimina dubartootaa akka ibsu hubachuun danda'amee jira. Innis gama hojjiitiin, obsaan, abshaalummaan, dinagdeefi kan kana fakkaatan kaasuun nidanda'ama. Haala kanaan qabxileen armaan gadii argannoo qorannoo kanaa ta'anii walduraa duubaan dhiyaatanii jiru.

Hawaasa keessatti mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan fayyadamuun faayidaa gara gara qaba. Fakkeenyaaf, haamilee duabartootaa hojiif kakaasuu, jajjabeessuufi kkf. ibsuuf kan nama fayyaduu ta'uu isaa qorannoo kana keessatti ibsameera. Mammaaksi Oromoo dubartoota haala garagaraatiin akka ibsuu danda'u hubachuun danda'ameera. Fakkeenyaaf, gama hojiitiin, abshaalummaa, diinagdee, kabaja qabaachuun, barbaachistuu ta'uu ishii ibsuu akka danda'an qorannoo kanarraa hubatameera.

Mammaaksonni Oromoo cimina dubartootaa ibsan hawaasa keessatti haajiraatan malee hawaasni garuu mammaaksota kanatti baay'inaan akka itti hinfayyadamne qorannoo kana keessatti ibsamee jira. Mammaaksi gooroowwan afoolaa keessaa isa tokko ta'ee afaaniin dhalootarraa dhalootatti darbaa kan ture, ummanni walharkaa fudhachaaa kan as gahee fi ammas labata isa dhufuuf kan darbaa jiru ta'uun isaa qorannoo kana keessatti sakatta'ameera.

Qorannoo kana keessatti mammaaksonni Oromoo cimina dubartootaa ibsan kun dubartoonni kallattii hundaanuu nidandeenya, nihojjenna jedhanii akka ofitti amananiifi ejjannoo akka qabaatan taasisuun isaa ibsameera. Kana malees, mammaaksi Oromoo dubartoonni hawaasa keessatti iddoo gudda akka argatan, hamileen isaanii akka cimuufi fudhatama akka argatan taasisuun isaa ibsameera.

Dubartoonni hawaasa keessatti ijoollee, maatiifi namoota gara garaatiin kabaja, jaalalaafi bakka guddaa qabaachuu isaanitiin mammaaksonni Oromoo cimina isaani mul'isaa xinxalamaniiru. Kana malees, mammaaksonni dubartoonni kabaja guddaa qabaachuu isaani ibsan sakatta'uun ibsameera.

Qorannoo kana keessatti mammaaksonni Oromoo cimina dubartootaa gama dubartiin ijoollee isheetiif, abbaa manaa isheetiifi biyyaaf barbaachisaa fi murteessaa ta'uu ishee ibsan xinxalamaniiru. Mammaaksonni cimina dubartootaa gama kutannoo qabaachuu ishee, beektuu ta'uu ishee akkasumas gama hoggansaatiin ibsan sakkata'amni xinxalamaniiru.

Ilaalchi hawaasni mammaaksa irratti hundaa'ee dubartootaaf qabu, kan gadaantummaa dubartootaa ibsutti yoo dhimma bahan male cimina dubartootaa ibsuuf mammaaksonni Oromoo jiraatanillee hawaasni baay'inaan akka itti hinfayyadamne qorannoo kana keessatti ibsameera.

Akka qorannoo kana keessatti ibsametti mammaaksi akka gooroowwan afoolaa kanneen birootti baakkaafi yeroon kan hin daangeffamne ta'uu isaati. Kanaaf, walqunnamtii keessatti haala qabatamaafi barbaachisaa ta'e irratti mammaakamuun isaa ibsameera. Isuma kana ibsuuf "waamalee hinmammaakan" jedhu. Kana malees mammaaksi dubbii miidhagsuuf, mi'eessuuf, gorsuuf, barsiisuuf, sirreessuuf, jajjabessuuf, kakaasuuf, dhugaafi safuu jiru yaadachiisuuf haasaa gabaabsuufi dubbii xummuruuf ummanni dhimma akka itti bahu ibsameera.

Mammaaksi qabeenya gamtaa kan ummanni aadaa, seenaa, duudhaa, gammachuu fi gadda isaa kan ittii ibsatu ta'uunsaa qorannoo kana keessatti ibsameera. Mammaaksi muuxannoo hawaasni baradheeraa qabateefi itti fayyadamaa jiru dhalootaa dhalootatti dabarsuuf kan fayyadu ta'uu isaatis qorannoo kana keessatti erameera.

Qorannoo kana keessatti mammaaksatti kan dhimma bahan namoota umriin bulaa yookiin jaarsolii haata'an malee, dubartoonni yookiin jaartoliin akka jaarsolii baay'inaafi gadi fageenyaan ogummaa mammaaksatti fayyadamuu yoo qabaachuu baatanis mammaaksatti garuu dhimma akka itti bahan ibsameera.

Mammaksota Oromoo keessatti dubartoonni sirriitti ibsamu. Oromoon gaarummaa dubartootaa mammaaksa keessattii nibsa. Dubartoota ogummafi mala qabaachuu ishee, dandeessuu ta'uu ishee ni ibsa. kana malees, dinagdeetiin, beekumsaan, garalaafinan, abshaalummaan, arjummaan, jaalalaafi bareedina isaanitiin ni ibsa. Mammaaksonni akkanaa dubartoota hawaasa keessatti bakkaafi fudhatama, akkasumas kabaja qabaachuu isaani akka ibsan qoranno kana keessatti ibsamee jira.

5.2 Yaboo

Rakkoolee mammaaksotaan walqabate xinxaluudhaan yaanni "osoo akkas ta'ee" jedhu akka armaan gadditi dhiyaatee jira. Mammaaksonni Oromoo cimina dubartootaa ibsanirratti qaaccessa qabiyyee taasifameen qorattuun akka yaada furmaataatti kanneen armaan gadi lafa keessee jirti .

- A. Yeroo baay'ee mammaaksota Oromoo gadaantummaa dubartootaa ibsantu baay'inaan qorattoota adda addaan qoratamanii jiru. Osoo qorattoonni biroo mammaaksota cimina dubartootaa ibsan yoomessa bal'aa keessatti Godinaalee Oromiyaa kanneen biroo itti dabaluun qoratamee cimina dubartoota Oromoo baruuf daandii sirriidha. Akkasumas sabni Oromoo dubartootaaaf kabaja guddaa akka qabu agarsiisuuf karaa banuu danda'a.
- B. Waajjirri Aadaafi Turizimii fi Waajjirr dhimma dubartootaa osoo mata duree kana irratti qorannoo gaggeessanii gadi fageenyaan mammaaksota cimina dubartootaa ibsan hawaasaaf ibsuun hamilee dubartootaa cimsuun dubartoonni eggattoota akka hin taane gochuuf ittiin barsiisuuf karaa filatamaa ta'uu danda'a.
- C. Dhaloonni ammaa mammaaksoota Oromoo cimina dubartoota ibsan waan sirritti hin beekneef barsiisuuf karaa filatamaa ta'u mala.
- D. Osoo jaarsoliin gara garaa bakka araarri garagaraa taasifamu irratti akkasumas afoosha gara garaatti mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan baay'inaan itti fayyadaman hawaasa barsiisuufis ta'e ilaalcha namootaa gadaantummaa dubartootaatin qabame jijjiiruuf karaa filatamaa ta'uu danda'a.
- E. Namoonni walgahii gaggeessan yeroo gara garaa waltajjii gara garaa irratti bakka namoonni hedduun argamanitti mammaaksota Oromoo cimina dubartootaa ibsan osoo baay'inaan itti fayyadaman ummata barsiisuufis ta'e mammaaksonni osoo jiranuu dhokatamnii hafan kun akka ifa bahaniifi hawaasnis akka itti fayyadamu karaa gaarii ta'uu danda'a.

F. Namoonni kitaaba barnoota Afaan Oromoo qopheessan qabiyyee mammaaksotaa cimina dubartoota ibsan osoo galchan barattoo daree keessatti mammaaksonni cimina dubartootaa ibsan kun jiraachuufi faayidaa isaanii ittin barsiisuuf daandii qajeelaa ta'uu mala. Waluma galatti roga rogaan qaamni dhimmi kun ilaalatu yaboo itti kenname kana osoo fudhatefi hojiitti hike mammaaksota cimina dubartootaa ibsan kana tursisuu, hawaasnis akka itti fayyadamuufi hubatu taasisuuf karaa filatamaa ta'uu mala.

Wabiilee

- Abraham Alemu. (2002). "Jimma Oromoo Oral Narratives": Apreliminary Discriptive Analysis MA thesis Addis Ababa University.
- Abraham, Roger D. (1968). *Rhetoric Of Every Day Life: Traditional Convorsational Genre" (Southern Folklore Quarterly)* Vol. xxxII
- Addunyaa Barkeessa .(2014). *Bu'uura Barnoota Afaanii fi Afoola Oromoo*. Oromiyaa Finfinnee : Far East Trading PLC.
- Ben Amas .(1975). *Folklore in Africa Society in research literature*. 6(2) PP.165-198.
- _____.(1979) .*Toward adefinition of folklore in context* (Reading American Folklore). South Asian Publishers Ltd. New Dechi.
- Bascom,W.(1992). *American Folklore in the New world Bloominto And Indiana polis*:Indiana University press.
- Bryson. (1999). *Fiminist Debates Population*: London Macmillan Press.
- Bukenya.A.(1994). *Understanding Oral Literature*. Nairobi Universty Press.
- Coffin P.and H.cohen .(1962). *Folklore in America Doubleady and company,Inc*: New York .
- Creswell,J.W.(2003). *Research dasign: Qualitative and mixed method approaches*. (2nded). Thousand Oaks,CA: sage.
- Dasta D.(2002). *Bu'uura qorannoo* : Yuuniversitii Finfinnee. Far East Trading PLC
- Derson, Rechard M.(1972). *Folklore and folklife: an Introduction* Chicage University press,*Chicago*.
- Dundes, Alan. (1979). "Meta Folklore and Oral literary Cticism." *Beadings in American Falklores*.
- Finnegan, Ruth. (1970) .*Oral literature in Africa*. Nirab Oxford University press.
- _____.(1976). *Oral literature in Africa*.Oxford University Press.
- Encycolopidia America .(1995). vol II. USA, Glolier Incorporated.
- Gaaddisaa Birruu .(1991). *Maalummaa Mammaaksa Barruulee jildi 4ffaa Biroo* Aadaa fi Beeksisa oromiyaa Finfinnee.

- Goldestin,Q.(1964). *A Guide for field workers in folklore* .__Hatboro:Folklore Associates,Inc.
- Hinseene Makuriyaa.(2010). *Gaachana kormaa*. Addis Ababaa printed by Far East plc.
- Irstee Akka waaqaa Tooree .(2012.) "Qaaccessa sirna lufinsa. Raawwii sirna Da'umsaa" MA:Yuuniversitii Addis Ababaa. unpublished.
- Kuwee Kumsaa. (1998). *Oromo Women and Other Oromo National Movement. In Journal Of Oromoo Studies*. Vol. 4, Nos 1 and 2.
- Malkaamuu Margoo.(2007). " Dubartoota Mammaaksa Oromoo Keessatti: Qaaccessa Qabiyyee" MA thesis Addis Ababa University.
- Meider,Walfgong.(1997) .*The politics of proverbs from traditional wisdom to proverb stereotypes types* ,the university of Wisconsin press.
- Okumba. (1994). "Understanding and teaching proverbs" *Understanding oral literature* .Nairobi University press.
- Oring ,E .(1984). *Folk Grounds and folklore Genres,An Introduction* longman utah state university .
- Sahilu Kidaane .(1996)." Borana Oromo prose Narratives. A contextual study" . MA thesis A.A University.
- _____.(2002). *Borana Folktales.contextual study*. London University king's college
- Solomon Areaya.(2004). *Qualitative Research: Beyond a number Game*_. Institute of Educational Research Flambeau. Addis Ababa University (Vol.aaNo.2)
- Soofiyyaa,Warquu,Yeneenahfi kaawwan.(1999).*Wirtuu Jidii 9 Barrulee Qormaata Waltina Afaan Oromoo*. Finfinnee kan maxxansiise Biiroo Aadaa fu Turizimii Oromiyaatti Qajeelcha Qormaata aAfaan Oromoo.
- Tadesse Jaleta.(2004). *Social Function of Oromo Proverbs In Oromo Oral Poetry*_. Germany.
- Tafarii Getahun . (2000). "An analysis of Awni proverbs" . MA thesis Addis Ababa University.
- Tafarii Kumasaa .(2001). *Qabiyyee Mammaaksa. Wirtuu Jildii (9ffaa)* keessatti Finfinnee Artist printing.

Wasanee bashaa.(1994). *Qorii Qorsaa* :Birana printing.

_____. (2000). *Bantuu haaraa*. Finfinnee:EMAY.

Wallance,Tina with March,C, (1991).Writing on Gender and Development.OxFAM.

Wiirtuu.(1990). *Gumii Qormaata Afaan Oromoo*. Jiildii 2ffaa Biiroo Aadaafi Beeksisa Oromiyaa.

ኑሪያ እንራሕም ::(1988):: በሴቶች ላይ የሚነገሩ የአርሲ ኦሮሞ ምሳሌያዊ አነጋገሮች፡ ለባችለር ድግሪ ማሞያ ጥናታዊ ፅሁፍ አዲስ አበባ ዩንቨርሲቲ፡፡

ያለው እንዳወቀ ::(2006):: የምርምር መሠረታዊ መርሆዎችና አተገባበር፡፡ አዲስ አበባ፤ የንግድ ማተሚያ ድርጅት፡፡

ዘሪሁን አስፈው ::(1992):: የስነ-ፅሁፍ መሰረታዊውያን ፡፡ አዲስ አበባ ንግድ ማተሚያ ድርጅት፡፡

Dabaleewwan

Mammaaksonni armaan gaditti barreeffaman kunniin afgaaffiifi marii gareetiin argamaniidha.

Dabalee A

- ✚ Buddeenni ittoo malee.manni dubartii malee hin tolu
- ✚ Abbaan muka alaati,haati utubaa manaati
- ✚ Dubartii deessuu fi waaqa roobu keessaa waa argatu
- ✚ Dubartii dura laga hin ce'an
- ✚ Haadhaa fi waan mi'aawu hin guufan
- ✚ Dubartii fi dugdaan lafaa ka'u
- ✚ Haati harma guuti malee harka hin guutu
- ✚ Dubartii malee abiddi hin boba'u.
- ✚ Haadha dhabuu manna ; haadha dhabduu wayya
- ✚ Niitiin dhirsaaaf kafana
- ✚ Niitiin qotiyyoo qonnaa miti wali hin ergisan
- ✚ Niitii deessuufi lafa dallaa jalaa hin tufatan
- ✚ Dubartii fi lafatu nama kaasa
- ✚ Dubartii si'eetiin dhiira gotomnsiti
- ✚ Bultiin dubartii malee hin miidhagu
- ✚ Haatii qaruuxeen ilmoo ishee bishaan biratti guddisti
- ✚ Mala dubartiifi humna bishaani siif haakennu
- ✚ Kan dubartiin ergite du'a hin sodaatu
- ✚ Dubartiin mana qabdu mala hin wallaaltu
- ✚ Dubartii jechuun harka, saree jechuun sagaleedha
- ✚ “Bakka dubartiin hin jire dhangaan hin tolu ”jedhama
- ✚ Dubartiif gindoon hin teessu
- ✚ Haati yoo karaan cite malee,garaan hin citu
- ✚ “Harmeen koo na baatu,harreen koo nabaatti “ jedhe namichi
- ✚ Haatii fi gabaa waan namaa kennitu hin beekan
- ✚ Haadhaafi lafatu nama danda'a
- ✚ Haati mucaa huuqqattuu naqa lama hin dhungattu

- ✚ Dubartiin ofii ishee qooqxee dhiisa soorti “ jedhama
- ✚ Haati manaa abbaa manaa isheetiif gaachana
- ✚ “Niitiin dhirsaaf salphoo hin qabdu
- ✚ Dubartiin dhirsaaf ulfina
- ✚ Haati manaa affata keessaati
- ✚ Niitiin gaariin dhirsaaf kafana.
- ✚ Abbaa dureessa irra haadha cimtuu wayya
- ✚ “ Namtichi haadha manaa hin qabne, nama kabaja hin qabneene jedhama
- ✚ “ Yeroon walqixxummaadha.Koota biyya bulchina “ jettee niitiin
- ✚ Bishaanii fi haati badduu hin qabdu
- ✚ haadhaa fi qubanni miilaa turee namatti dhagadhama
- ✚ Dhiirri Haadha fi maqaa hin jijjiiran
- ✚ Duutii haadhaafi teessumni dhagaa turee namatti dhagahama
- ✚ Namtichi haadha manaa hin qabne,abidda barbbadaa’ee hin qabnee dha
- ✚ Ilmoon haadhamale mana utubaa maleeti
- ✚ Harki ofii haadha ofiiti
- ✚ Manni dubartiin keessa hin jirre hin tolu
- ✚ Dubartii fi loon malee qa’een hintolu
- ✚ Mukti baala malee,manni dubartii malee hin miidhagu
- ✚ Dubartiin baka rakkoo,rakkoo nama baasti
- ✚ “Dhiira cimaa duuba,dubartiin cimtuun jirti “ jedhama
- ✚ Manni utubaa fi dubartii malee hin dhaabbatu
- ✚ Intalli dhaagaan faayaa,irreen fal’aanaa
- ✚ Dubartii beektuun mana ishee ijaalratii
- ✚ Bunni dubartiin danfiste cabaa fayyisa
- ✚ Dubartiin bareedduu malee fokkistuu hin qabdu
- ✚ Bakka dubartiin hin jirre dhangaan hin tolu
- ✚ Dubartiin xiqqoo hin qabdu
- ✚ Haadhaafi lafatu nama danda’a
- ✚ Kan dubartiin ergite du’a hin sodaatu
- ✚ Dubartiin dhirsa morkitu harka isaatii hin hafte

- ✚ Waaqayyoo abshaalummaa dubartii siif haa kennu
- ✚ “ Dubartiin mala hin dhabdu “ jedhama
- ✚ Dubartii abshaalummaaf, dhiira humnumaaf
- ✚ Garaan haadhaa dhaddeefi olla baata
- ✚ Haati ofii dullatti hin qabdu
- ✚ Haati ofii daalatti hin qabdu
- ✚ Dhiira kabajuu haati manaa garaatti taajjabdi
- ✚ “ Mucaa koo irra intala koo"jetti jaartiin
- ✚ Haati intalakoo barsiise jennaan,abbaan ilma koo barsiise jedhe
- ✚ Haadhafi irbaata hin taffatan

Dabalee B

Namoota Af gaaffiifi marii gareetiin odeeffannoo kennan

Lakk.	Maqaa	Saala	Sadarkaa barumsaa	Umrii	Ganda	Gahee hojii
1	Bayyanaa Sanbatuu	Dhi	10 ^{ffaa} Xummure	55	01	Abbaa Gadaa
2	Malkaamee Taannaashee	Du	BA	40	02	I/G/W/Aadaafi Turiizimii
3	Daraash Shuumii	"	BA	39	05	I/G/Dh/Dubartootaa fi Daa'immanii
4	Gaarradoo Kumsaa	Dhi	8 ^{ffaa}	60	09	Waardiyyaa
5	Taammiraat Lammaa	"	8 ^{ffaa}	65	09	"
6	Hurrisaa Hordofaa	"	Hinbaranne	67	04	"
7	Kabbadaa Malkaa	"	"	70	09	Qotee Bulaa
8	Alamaayyoo Isheetuu	"	12 ^{ffaa} Xummure	53	09	Dafqaan Bulaa
9	Girmaa Jiruu	"	8 ^{ffaa}	62	09	Waardiyyaa
10	Bahaaruu Harsadee	"	12 ^{ffaa} Xummure	56	09	Daldalaa
11	Taganee Caalaa	"	Hinbaranne	72	14	Waardiyyaa
12	Zannabaa Tulluu	"	6 ^{ffaa}	69	09	"
13	Hayilee Abbooyyee	"	"	71	09	Qotee Bulaa
14	Kaasaa Huunlataa	"	Hinbaranne	73	09	"

Dabalee C

Yunivarsiitii Finfinnee Koolleejjii Namoomaa, Qo'annoo Afaanootaa, Jornaalizimiifi Qunnamtii, Muummee Afaan Oromoo og-baruufi Fookloorii Afgaaffii namoota odeeffannoo kennaniif dhiyaate.

Duraan dursee odeeffannoo naaf kennudhaaf tole naan jechuu keessaniif isinan galateeffadha.

1. Mammaaksa maaliif fayyadamnaa mammaaksa eenyutu mammaaka?
2. Mammaaksi ergaani dabarsa jettanii yaadduu? Akkamitti
3. Yeroo baay'ee hawaasa keessatti kan barama mammaaksota gadaantummaa dubartoota ibsantu beekama. Kun akkamiin jijjiirama jettani yaaddu?
4. Mammaaksi haamilee dubartoota cimsuu danda'aa? Yoo ta'e akkamitti fakkeenya naaf kennuu dandeessuu ?
5. Mammaaksi cimina dubartootaa ibsu hawaasa keessa jiraachuun isaa faayidaa qaba? Akkamitti ?
6. Mammaaksonni hawaasa keessatti cimina dubartootaa gama dinagdeetiin ibsan jiruu? Yoo fakkeenya naaf kennuu dandeessuu?
7. Mammaaksonni gama hojitiin cimina (Jabina) dubartootaa ibsaa hawaasa keessa jiru? fakkeenya naaf kennuu dandeessuu?

Dabalee D

Yunivarsiitii Finfinnee Koolleejjii Namooma,Qo'annooAfaanii, Joornaaliziimiifi Qunnamtii Muummee Afaan Oromoo,Ogbaruufi Fookloorii Afgaafii Jaarsoliif Dhiyaate.

Duraan dursee odeeffannoo naafkennuudhaaf tole naan jechuu keessaniif isinan galateeffadha.

- 1 Mammaaksaafi dubartummaa akkamitti ilaaltu?
- 2 Mammaaksi" namni dubartiin ergite du'a hinsodaatu jedhu maal jechuuf?
- 3 Ilaalchi hawaasni mammaaksaan cimina dubartootaa ibsu maal fakkaata? fakkeenya naa kennuu dandeessuu?
- 4 Gama obsa qabaachuutiin mammaaksonno cimina dubartootaa ibsan hawaasa keessa jiru? yoojiraatan fakkeenya naa kennuu dandeessuu?
- 5 Gama abshaalummaatiin mammaaksonno cimina dubartootaa ibsan hawaasa keessa jiru? mee fakkeenya naaf kennituu?
- 6 Mammaaksonni hawaasa keessatti cimina dubartootaa gama jaalalaafi kabaja qabaachuutiin ibsan jirani? Mamaaksonni dubartiin harmee ta'uu isheetiin ibsan jiru?

Dablee D

Suura 2^{ffaa}

Marii garee jaarsolii waliin taasifame (Obbo. Taammiraat, Lammaa, Gaarradoo Kumsaa, Hurrisaafi Kabbada Malkaa)

Suura 3^{ffaa}

Af-gaaffii Itti gaafetamtuu Dhimma Dubartootaa (Addee Daraash Shuumii)

Suura 4^{ffaa}

Marii garee jaarsolii waliin taasifame (Obboo Girmaa Jiruu, Taganee Caalaa, Alamaayyoo Isheetuufi, Baharuu Harsadee)

Suura 5^{ffaa}

Af-gaaffii Abbaa Gadaa waliin taasifame (Bayyanaa Sanbatuu)

Suura 6^{ffaa}

Af-gaaffii ittigaafatamtuu Aadaafi Turizimii waliin taasifame (Addee Malkaamee Taannaashee)

Suura 1^{ffaa}

Bakka jaarsummaan itti gaggeeffame Obbo. Kaasaahun Lataa, Hayilee Abbooyee, Zannabaa Tulluu, Talilaa Gammadaafi Adde Yeshii Taliilaa)

Ibsa

Ani qorattuu maqaafi mallattoon koo armaan gaditti eerame, waraqaan qorannoo kun hojii dhuunfaa koo kanaan dura yuunivarsiitii kamiyyuu keessattuu qorannoo eebbatiif hin dhiyaanne ta'uusaafi wabiilee waraqaa kanaaf dubbisee irraa fayyagame hunda isaanii wabii keessatti kaa'uu koo nan mirkaneessa.

Maqaa_____

Mallattoo_____

Guyyaa_____